

Tonga

**LAO KI HE FAKATONUTONU
FAKAVAHA'APULE'ANGA 2020**

Lao Fika 21 'o e 2020

LAO KI HE FAKATONUTONU FAKAVAHA'APULE'ANGA 2020

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

KONGA 1 - TALATEU		7
1	Hingoa Nounou mo e Kamata Ngaue'aki	7
2	'Uhinga'i Lea	7
3	Lao ke ne ha'i 'a e Kalauni	9
KONGA 2 – NGAahi KUPU FAKALUKUFUA		9
4	Ngaue'aki	9
5	Ngaahi taumu'a 'o e Lao ni	9
6	Ma'u 'o e ngaahi fetu'utaki tohi	10
7	Tukuange 'o e totonu ke launga	10
KONGA 3 – ALEAPAU FAKATONUTONU		10
8	Aleapau Fakatonutonu	10
9	Aleapau fakatonutonu mo e tefito'i 'e ke 'i he fakamaau'anga	11
10	Pekia, mo'ua hulu 'ikai lava ke totongi pe tamate'i 'o ha fa'ahi ki he aleapau fakatonutonu	11
11	Aleapau fakatonutonu mo e ngaahi ngaue fakataimi 'a e fakamaau'anga	12
KONGA 4 – FA'UNGA 'O E FAKAMAAU'ANGA FAKATONUTONU		12
12	Tokolahi 'o e kau fakatonutonu	12
13	Fokotu'u 'o e kau fakatonutonu	12
14	Ngaahi tu'unga ke fakafepaki	13
15	Founga ngaue 'o e fakafepaki	14
16	'I kai fakahoko pe 'ikai malava ha fatongia	14
17	Fokotu'u 'o ha taha fakatonutonu fetongi	14

18	Malu'i 'o e taha fakatonutonu	15
----	-------------------------------------	----

KONGA 5 – MAFAI 'O E FAKAMAAU'ANGA FAKATONUTONU **15**

19	Tu'unga malava 'o e fakamaau'anga fakatonutonu ke tu'utu'uni 'i hono mafai pe 'o'ona.....	15
20	Ngaahi mafai felave'i ki hono fakahoko 'o e ngaahi hopo fakatonutonu	16

KONGA 6 – NGAHI NGAUE FAKATAIMI MO E NGAHI TU'UTU'UNI TOKAMU'A **16**

21	Mafai 'o e fakamaau'anga fakatonutonu ke tu'utu'uni 'a e ngaahi ngaue fakataimi.....	16
22	Ngaahi tu'unga ki hono foaki 'o e ngaahi ngaue fakataimi.....	17
23	Ngaahi tohi kole ki he ngaahi 'eke teuteu mo e ngaahi tu'unga ki hono foaki 'o e ngaahi tu'utu'uni tokamu'a	17
24	Founga pau ki he ngaahi tu'utu'uni tokamu'a.....	18
25	Liliu, ta'ofi fakataimi mo e fakangata	18
26	'Oatu 'o e malu'i	18
27	Fakaha	19
28	Ngaahi fakamole mo e maumau	19
29	Tali mo e fakahoko 'o ha ngaue fakataimi	19
30	Ngaahi tu'unga ke 'ikai tali pe fakahoko 'o ha ngaue fakataimi.....	19
31	Ngaahi ngaue fakataimi kuo tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga.....	20

KONGA 7 – FAKAHOKO 'O E NGAHI HOPO FAKATONUTONU **20**

32	Fakatahataha'i 'o e ngaahi hopo mo e ngaahi fakamaau'i hokohoko taimi taha	20
33	Vahevahe tatau 'o e ngaahi fa'ahi	21
34	Fakafofonga 'i he ngaahi hopo fakatonutonu.....	21
35	Tu'utu'uni ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e founga ngaue	21
36	Feitu'u 'o e fakatonutonu	21
37	Kamata 'o e ngaahi hopo fakatonutonu.....	22
38	Lea.....	22
39	Ngaahi tohi fakamatala 'o e 'eke mo e taukapo	22
40	Ngaahi hopo 'oku fakamaau'i mo tohi.....	22
41	'Ikaiki faipau ha fa'ahi	23
42	Taha mataotao kuo fokotu'u 'e he fakamaau'anga fakatonutonu	23
43	Tokoni mei he fakamaau'anga ki hono ma'u 'o e fakamo'oni	24
44	Tu'utu'uni ki he fehu'i fakalao tokamu'a	24
45	Fakapulipuli.....	25

KONGA 8 – FAKAHOKO 'O E TU'UTU'UNI FOAKI MO HONO FAKANGATA 'O E NGAHI HOPO **26**

46	Ngaahi tu'utu'uni ala ngaue'aki ki he tu'unga 'o e maumau	26
47	Fakahoko tu'utu'uni 'a e penolo 'o e kau fakatonutonu.....	26

48	Fakalelei.....	26
49	Totongi tupu 'i he'ene a'u ki he fakahoko tu'utu'uni foaki.....	27
50	Totongi tupu 'o e mo'ua 'i ha tu'utu'uni foaki.....	27
51	Fotunga mo e kakano 'o e tu'utu'uni foaki.....	28
52	Fakangata 'o e ngaahi hopo.....	28
53	Fakatonutonu mo e faka'uhinga'i 'o e tu'utu'uni foaki.....	28
54	Tu'utu'uni foaki tanaki atu.....	29
55	Ngaahi fakamole 'o e fakatonutonu.....	29
56	Aleapau ke totongi 'a e ngaahi fakamole 'i ha me'a 'e hoko.....	30
57	Tu'utu'uni 'o e ngaahi fakamole.....	30

KONGA 9 – TANGI KOE'UHI KO E TU'UTU'UNI FOAKI **30**

58	Tohi kole ke tuku mavahe ko e tangi makehe koe'uhi ko e tu'utu'uni foaki fakatonutonu.....	30
----	--	----

KONGA 10 – TALI MO E FAKAHOKO 'O E NGAHI TU'UTU'UNI FOAKI **31**

59	Tali mo e fakahoko 'o ha tu'utu'uni foaki.....	31
60	Ngaahi tu'unga ke 'ikai tali pe fakahoko ha tu'utu'uni foaki.....	32
61	Fakamo'oni 'o e ngaahi tu'utu'uni foaki mo e ngaahi aleapau fakatonutonu.....	33

KONGA 11 – ME'A KEHEKEHE **33**

62	Ngaahi Tu'utu'uni.....	33
----	------------------------	----

TEPILE **35**

LAO KI HE FAKATONUTONU FAKAVAHA'APULE'ANGA 2020

Lao Fika 21 'o e 2020

**KO E LAO KE TU'UTU'UNI KI HE FAKATONUTONU, TALI MO HONO
FAKAHOKO 'O E NGAahi TU'UTU'UNI FAKATONUTONU MO E
NGAAHI ME'A FELAVE'I**

'Oku ou loto ki ai,
TUPOU VI,
'Aho 25 'o Fepueli 2021.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e
Pule'anga 'o pehe:

KONGA 1 - TALATEU

1 Hingoa Nounou mo e Kamata Ngaue'aki

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Fakatonutonu Fakavaha'apule'anga 2020.
- (2) Kuo pau ke kamata ngaue'aki 'a e Lao ni 'i he 'aho 'o e kasete.

2 'UHINGA'i Lea

- (1) 'I he Lao ni, tuku kehe ka fiema'u ha 'uhinga kehe 'i hono tu'unga –

“fakatonutonu” ‘oku ‘uhinga ki ha fakatonutonu ‘o tatau pe ‘oku pule’i ‘e ha sino fakatonutonu tu’uma’u pe ‘ikai;

“aleapau fakatonutonu” ‘oku ‘uhinga ki he aleapau fakatonutonu ‘oku faka’uhinga’i ‘i he kupu 8;

“fakamaau’anga fakatonutonu” ‘oku ‘uhinga ki ha taha fakatonutonu, ha penolo ‘o e kau fakatonutonu pe ha taha fakatonutonu fakafokifa kuo fokotu’u ‘o fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni fakatonutonu kuo felotoi ki ai pe ngaue’aki ‘e he ngaahi fa’ahi;

“tu’utu’uni” ‘oku ‘uhinga ki ha tu’utu’uni ‘a e fakamaau’anga fakatonutonu ‘i he tu’unga ‘o e maumau pea kau ki ai ha tu’utu’uni fakataimi, kimu’a ‘a e hopo (interlocutory) pe fakakonga (partial);

“fakamaau’anga” ‘oku ‘uhinga ki he Fakamaau’anga Lahi ‘o Tonga;

“fakamatala teita (data message)” ‘oku ‘uhinga ki he fakamatala ‘oku fa’u, ‘oatu, ma’u mai pe tauhi ‘aki ha founa faka’elekitulonika, fakamakinito, fakae’ata pe tatau mo ia, kau ki ai, kae ‘ikai fakangatanga ki he, fakafetongi fakamatala faka’elekitulonika (EDI), meili faka’elekitulonika, telekalama pe tatau telekalama (teletype);

“fetu’utaki faka’elekitulonika” ‘oku ‘uhinga ki ha fetu’utaki ‘oku fakahoko ‘e he ngaahi fa’ahi ‘aki ‘a e founa ‘o e fakamatala teita (data message);

“Minisita” ‘oku ‘uhinga ki he Minisita ‘oku ne tokangaekina ‘a e fefakatau’aki;

“Konivesio New York” ‘oku ‘uhinga ki he Konivesio ki hono Tali mo e Fakahoko ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu Muli (1958);

“fa’ahi” ‘oku ‘uhinga ki ha fa’ahi ‘o ha aleapau fakatonutonu, pe, kapau ‘oku ‘ikai kau atu ki he fakatonutonu ‘a e kotoa ‘o e ngaahi fa’ahi ki he aleapau fakatonutonu, ‘oku ‘uhinga ki ha fa’ahi ki he fakatonutonu;

“feitu’u ‘o e pisinisi” ‘oku ‘uhinga ki he –

- (a) kapau ‘oku lahi hake ‘i he taha ‘a e feitu’u ‘o e pisinisi ‘o ha fa’ahi, ko e feitu’u ‘o e pisinisi ‘a ia ‘oku felave’i tonu ange ki he aleapau fakatonutonu; pe
 - (b) kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha feitu’u ‘o e pisinisi ‘o ha fa’ahi, ko e nofo’anga angamaheni ‘o e fa’ahi ko ia;
- (2) Ka ‘i ai ha kupu ‘i he Lao ni, tuku kehe ‘a e kupu 46, ‘oku ne ‘oatu ki he ongo fa’ahi ‘a e tau’ataina ke tu’utu’uni ki ha me’a tefito, ko e tau’ataina ko ia ‘oku kau ki ai ‘a e totonu ‘o e ngaahi fa’ahi ke fakamafai ha fa’ahi kehe, ‘o kau ai ha sino, ke fakahoko ‘a e tu’utu’uni ko ia.
 - (3) Ka ‘i ai ha kupu ‘i he Lao ni ‘oku felave’i ki he felotoi ‘a e ongo fa’ahi pe ‘amanaki ke nau felotoi pe felave’i ki ha aleapau ‘o e ngaahi fa’ahi ‘i ha founa kehe ange, ‘oku kau ki he aleapau ko ia ha ngaahi tu’utu’uni fakatonutonu ‘oku ngaue’aki ‘i he aleapau ko ia.

- (4) Ka 'i ai ha kupu 'i he Lao ni, kehe ange mei he ngaahi kupu 41 (a) mo e 52 (2) (a), 'o felave'i ki ha 'eke, 'oku toe ngaue'aki ia ki ha 'eke fakafoki, pea ko e lau ki ha taukapo, 'oku toe ngaue'aki ia ki ha taukapo 'o e 'eke fakafoki ko ia.

3 Lao ke ne ha'i 'a e Kalauni

'Oku ha'i 'e he Lao ni 'a e Kalauni.

KONGA 2 – NGAahi KUPU FAKALUKUFUA

4 Ngaue'aki

- (1) Kuo pau ke ngaue'aki 'a e Lao ni ki ha fakatonutonu fakakomesiale fakavaha'apule'anga.
- (2) Kuo pau ke toki ngaue'aki pe 'a e ngaahi kupu 'o e Lao ni kapau ko e feitu'u fakatonutonu ko Tonga, tuku kehe 'a e ngaahi kupu 9, 11, 29, 30, 31, 59, 60 mo e 61.
- (3) 'Oku fakavaha'apule'anga ha fakatonutonu kapau –
- (a) ko e ngaahi fa'ahi ki ha aleapau fakatonutonu, 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'a e aleapau ko ia, 'oku 'i he ngaahi fonua kehekehe honau ngaahi feitu'u 'o e pisinisi; pe
- (b) ko e taha 'o e ngaahi feitu'u ko eni 'oku ha atu 'oku tu'u 'i muli 'a ia 'oku 'i ai 'a e feitu'u 'o e pisinisi 'o e ngaahi fa'ahi –
- (i) ko e feitu'u 'o e fakatonutonu kapau na'e fakamahino 'i he, pe fakatatau ki he, aleapau fakatonutonu; pe
- (ii) ha feitu'u 'a ia 'e fakahoko ai ha konga lahi 'o e ngaahi fatongia 'o e va fakakomesiale pe ko e feitu'u 'a ia 'oku fehokotaki vaofi taha mo e kaveinga 'o e maumau; pe
- (c) kuo felotoi mahino 'a e ngaahi fa'ahi ko e kaveinga 'o e aleapau fakatonutonu 'oku felave'i ia mo ha fonua 'oku lahi hake 'i he taha.
- (4) Kuo pau 'e 'ikai uestia 'e he Lao ni ha lao kehe 'o Tonga, koe'uhi ko e maumau 'e ni'ihii 'a ia kuo pau ke 'ikai fakahu atu ki he fakatonutonu pe 'e ngofua ke fakahu atu ki he fakatonutonu, 'o fakatatau pe ki he ngaahi kupu kehe ange mei he ngaahi tu'utu'uni ko ia 'o e Lao ni.

5 Ngaahi taumu'a 'o e Lao ni

Ko e ngaahi taumu'a 'o e Lao ni ke –

- (a) fakahoko ha fakalelei taau 'o e ngaahi maumau 'aki 'a e fakatonutonu 'o 'ikai ha toloi pe fakamole 'oku 'ikai 'aonga;

- (b) tu'utu'uni ki hono tali mo e fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni fakatonutonu; pea
- (c) fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o Tonga ki he Konivesio ki hono Tali mo e Fakahoko 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu Muli na'e fakahoko 'i he 1958.

6 Ma'u 'o e ngaahi fetu'utaki tohi

- (1) Tukekehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, 'oku lau kuo ma'u ha fetu'utaki tohi kapau 'oku tuku atu ki he –
 - (a) taha 'oku fakatu'uasila ki ai;
 - (b) feitu'u 'o e pisinisi 'o'ona;
 - (c) nofo'anga angamaheni; pe
 - (d) tu'asila meili.
- (2) Kapau 'oku 'ikai malava ke tuku atu 'o fakatatau ki he kupu si'i (1) hili hano fakahoko ha faka'eke'eke fakapotopoto, 'e lau kuo ma'u ha fetu'utaki tohi kapau 'oku tufa ki he -
 - (a) tu'asila 'o e feitu'u 'o e pisinisi fakamuimui taha 'oku 'ilo'i 'o e taha 'oku fakatu'asila ki ai;
 - (b) nofo'anga angamaheni;
 - (c) tu'asila meili 'i ha tohi kuo lesisita; pe
 - (d) ha ngaahi founga kehe 'oku fakaha ai ha lekooti 'o e feinga ke tuku atu ia.
- (3) 'Oku lau kuo ma'u ha fetu'utaki tohi 'i he 'aho ko ia na'e tuku atu ai.

7 Tukuange 'o e totonu ke launga

Ko e fa'ahi 'oku ne 'ilo ha kupu 'o e Lao ni 'a ia 'e ala mavahe mei ai 'a e ngaahi fa'ahi pe ha tu'utu'uni 'i he aleapau fakatonutonu kuo 'ikai ke faipau ki ai pea kei fakahoko pe 'a e fakatonutonu 'o 'ikai fakaha 'ene launga ki he 'ikai faipau ko ia 'o 'ikai ha toloi ta'e'uhinga pe, kapau kuo fakaha ha taimi fakangatangata ki ai, 'i loto 'i he vaha'a taimi ko ia, kuo pau ke lau 'oku tukuange 'e ha fa'ahi 'ene totonu ke launga.

KONGA 3 – ALEAPAU FAKATONUTONU

8 Aleapau Fakatonutonu

- (1) Ko e aleapau fakatonutonu –
 - (a) ko ha aleapau 'a e ngaahi fa'ahi ke fakahu atu ki he fakatonutonu 'a e kotoa pe ni'ihii 'o e ngaahi maumau kuo hoko pe 'e ala hoko 'i honau va

- ‘o fekau’aki mo ha va fakalao kuo fakamahino, ‘o tatau pe ‘oku ‘i he aleapau pe ‘ikai;
- (b) ‘e ngofua ke ‘i he fotunga ‘o ha tu’utu’uni fakatonutonu ‘i ha aleapau pe ‘i ha founa ‘o ha aleapau makehe; pea
- (c) kuo pau ke ‘i he tohi.
- (2) ‘Oku fakahoko ‘a e aleapau fakatonutonu ‘i he tohi kapau –
- (a) kuo lekooti hono kakano ‘i ha fa’ahinga fotunga; pea
- (b) ‘oku ha ‘i he ngaahi tohi ‘eke mo e taukapo ‘a ia kuo fakafetongi, ‘a ia ‘oku tukuaki’i ‘oku ‘i ai ‘a e aleapau ‘e he fa’ahi ‘e taha pea ‘ikai faka’ikai’i ‘e he fa’ahi ‘e taha.
- (3) ‘Oku fakakakato ‘e he fetu’utaki faka’elekitulonika ‘a e tu’utu’uni ke fakahoko ‘a e aleapau fakatonutonu ‘i he tohi kapau ‘oku ‘ataa ‘a e fakamatala ‘oku ‘i ai koe’uhi ke ala ngaue’aki ‘i ha lave ‘amui ange ki ai.
- (4) Ko e lave ‘i ha aleapau ki ha tohi ngaue ‘oku ‘i ai hano tu’utu’uni fakatonutonu ‘oku fokotu’u ia ko e aleapau fakatonutonu ‘i he tohi, ka kuo pau ko e lave ko ia ‘oku fakataumu’a ke fakahoko ‘a e tu’utu’uni ko ia ko ha konga ‘o e aleapau.

9 Aleapau fakatonutonu mo e tefito’i ‘eke ‘i he fakamaau’anga

- (1) Kuo pau ki he fakamaau’anga, ‘a ia ‘oku ‘ave ki ai ha faka’ilo ‘o ha me’a ‘a ia ko e kaveinga ‘o ha aleapau fakatonutonu, kapau ‘e kole ia ‘e ha fa’ahi ‘o ‘ikai tomui ange ‘i he taimi hono fakahu atu ‘o ‘ene fuofua fakamatala fekau’aki mo e tefito ‘o e maumau, ke ne tuku atu ‘a e ngaahi fa’ahi ki he fakatonutonu tuku kehe kapau ‘oku ne pehe ‘oku ta’e’aonga pea ‘ikai fakalao ‘a e aleapau, ‘ikai ngaue pe ‘ikai malava ke fakahoko.
- (2) Kapau kuo fakahoko ha faka’ilo ‘a ia ‘oku lave ki ai ‘i he kupu si’i (1), ‘e kei ngofua pe ke kamata pe hoko atu ‘a e ngaahi hopo fakatonutonu, pea ‘e ngofua ke fakahoko ha tu’utu’uni, lolotonga ‘a e tatali ‘a e me’a ‘i he fakamaau’anga.
- (3) Kapau ‘e ‘ikai tali ‘e he fakamaau’anga ke tuku atu ‘a e ngaahi fa’ahi ki he fakatonutonu, kuo pau ko e kupu ‘o e aleapau fakatonutonu ko e tu’utu’uni ko e makatu’unga ia kimu’a hono ‘oatu ‘o e ngaahi fakatonutonu fakalao ‘o fekau’aki mo ha me’a, ke fakata’e’aonga’i ia ‘i he’ene felave’i mo e ngaahi fakatonutonu.
- (4) Kapau ‘e tuku atu ‘e he fakamaau’anga ‘a e ngaahi fa’ahi ki he fakatonutonu ‘i he kupu si’i (1), kuo pau ke ne fakahoko ha tu’utu’uni ‘o ta’ofi ‘a e ngaahi fakatonutonu fakalao ‘i he hopo ko ia.

10 Pekia, mo’ua hulu ‘ikai lava ke totongi pe tamate’i ‘o ha fa’ahi ki he aleapau fakatonutonu

- (1) Tuku kehe ha felotoi kehe ‘a e ngaahi fa’ahi, kuo pau ‘e ‘ikai tukuange ha fakatonutonu ‘aki ha pekia, mo’ua hulu ‘ikai lava ke totongi pe tamate’i ‘o ha

fa'ahi, pea 'e ngofua ke fakahoko 'e he pe ki he kau fakafofonga 'o e fa'ahi ko ia.

- (2) 'Oku 'ikai uesia 'e he kupu si'i (1) 'a e ngaue 'a e lao 'a ia 'oku tamate'i 'a e makatu'unga 'o e 'eke 'i he pekia ha taha.

11 Aleapau fakatonutonu mo e ngaahi ngaue fakataimi 'a e fakamaau'anga

'Oku 'ikai ke faikehekehe mo ha aleapau fakatonutonu ke kole 'e ha fa'ahi mei ha fakamaau'anga, kimu'a pe lolotonga ha ngaahi hopo fakatonutonu, ha ngaue malu'i fakataimi pea ke foaki 'e he fakamaau'anga 'a e ngaue ko ia.

KONGA 4 – FA'UNGA 'O E FAKAMAAU'ANGA FAKATONUTONU

12 Tokolahi 'o e kau fakatonutonu

'Oku tau'ataina 'a e ngaahi fa'ahi ke tu'utu'uni 'a e tokolahi 'o e kau fakatonutonu pea 'i he 'ikai fakahoko ha tu'utu'uni pehe, kuo pau ke toko tolu 'a e tokolahi 'o e kau fakatonutonu.

13 Fokotu'u 'o e kau fakatonutonu

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ta'ofi ha taha mei ha'ane hoko ko ha taha fakatonutonu koe'uhi ko hono tangata'i fonua, tuku kehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi.
- (2) 'Oku tau'ataina 'a e ngaahi fa'ahi ke felotoi ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki hono fokotu'u 'o e taha fakatonutonu pe kau fakatonutonu, 'o fakataata ki he ngaahi kupu 'o e kupu si'i (4) mo e (5).
- (3) Kapau 'e 'ikai fakahoko 'a e felotoi ko ia 'i he kupu si'i (2) –
- (a) 'i ha fakatonutonu 'oku 'i ai ha kau fakatonutonu 'e toko tolu, kuo pau ke fokotu'u 'e he fa'ahi taki taha ha taha fakatonutonu 'e taha, pea ko e ongo fakatonutonu 'e toko ua kuo fokotu'u kuo pau ke na fokotu'u 'a e taha fakatonutonu hono tolu;
- (b) kapau 'e 'ikai fokotu'u 'e ha fa'ahi 'a e taha fakatonutonu 'i he palakalafi (a) 'i lotu 'i he 'aho 'e 30 mei hono ma'u 'o ha kole mei he fa'ahi 'e taha ke fakahoko ia, pe 'ikai felotoi 'a e ongo fakatonutonu 'e toko ua ki he taha fakatonutonu hono tolu 'i lotu 'i he 'aho 'e 30 'o hona fokotu'u, kuo pau ke fakahoko 'a e fokotu'u, 'e he fakamaau'anga pe 'e ha ma'u mafai kehe, 'i hano kole 'e ha fa'ahi; pea
- (c) 'i ha fakatonutonu 'oku 'i ai ha taha fakatonutonu pe 'e taha, kapau 'e 'ikai lava ke felotoi 'a e ngaahi fa'ahi ki he taha fakatonutonu, kuo pau ke fokotu'u ia, 'e he fakamaau'anga pe 'e ha ma'u mafai kehe, 'i hano kole 'e ha fa'ahi.

- (4) Kapau, 'i ha tu'utu'uni ngaue fokotu'u kuo felotoi ki ai 'a e ngaahi fa'ahi –
- (a) 'oku 'ikai fakahoko 'e ha fa'ahi 'i hono tu'utu'uni 'i he tu'utu'uni ngaue ko ia; pe
 - (b) ko e ngaahi fa'ahi, pe ko e ongo fakatonutonu 'e toko ua, 'oku 'ikai lava ke na fakahoko 'a e felotoi kuo fiema'u meia kinaua 'i he tu'utu'uni ngaue ko ia; pe
 - (c) 'oku 'ikai fakahoko 'e ha fa'ahi hono tolu, kau ki ai ha sino, ha fatongia kuo 'oatu ki ai 'i he tu'utu'uni ngaue ko ia,
- 'e ngofua ke kole 'e ha fa'ahi ki he fakamaau'anga pe ha ma'u mafai kehe ke fakahoko 'a e ngaue 'e fiema'u, tuku kehe kapau 'oku tu'utu'uni 'e he felotoi ki he founa ngaue ki he fokotu'u ha founa kehe ki hono fakahoko 'o e fokotu'u.
- (5) Kuo pau ki he fakamaau'anga pe ma'u mafai kehe, 'i hono fokotu'u 'o ha taha fakatonutonu, ke vakai'i ki he ngaahi faka'ilonga 'oku fiema'u ki ha taha fakatonutonu 'i he felotoi ko ia 'a e ngaahi fa'ahi pea ki he ngaahi fiema'u ko ia 'oku fiema'u ke fakahoko 'a e fokotu'u 'o ha taha fakatonutonu tau'ataina mo 'ikai filifilimanako pea, kapau ko ha taha fakatonutonu pe 'e taha pe ko hono tolu, kuo pau ke fakakaukau'i foki hono fiema'u ke fokotu'u 'o ha taha fakatonutonu 'o ha tangata'i fonua kehe mei he tangata'i fonua ko ia 'o e ngaahi fa'ahi.
- (6) Kuo pau 'e 'ikai fakahoko ha tangi 'i ha tu'utu'uni ki ha me'a 'i he kupu si'i (4) pe (5) 'o e kupu ni ki he fakamaau'anga pe ha ma'u mafai kehe kuo fakamahino pau 'i he kupu ni.

14 Ngaahi tu'unga ke fakafepaki

- (1) Kuo pau ke fakaha 'e he taha 'oku fakahoko ki ai fekau'aki mo 'ene faingamalie ke fokotu'u ia ko ha taha fakatonutonu, ha ngaahi makatu'unga 'e ala hoko ai ha ngaahi tala'a 'e ala fakamo'oni'i fekau'aki mo hono tu'unga 'ikai filifilimanako pe tau'ataina.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'o 'ikai toe toloi ki he ngaahi fa'ahi 'e ha taha fakatonutonu, mei he taimi ki he taimi 'o hono fokotu'u ia mo e lolotonga 'a e ngaahi hopo fakatonutonu, 'a e ngaahi makatu'unga ko ia tuku kehe kapau kuo ne 'osi fakaha 'e ia kia kinautolu.
- (3) 'E toki ngofua ke fakafepaki'i ha taha fakatonutonu kapau 'oku 'i ai ha ngaahi makatu'unga 'e hoko ai ha ngaahi tala'a 'e ala fakamo'oni'i ki hono tu'unga 'ikai filifilimanako pe tau'ataina, pe kapau 'oku 'ikai ke ne ma'u 'a e ngaahi faka'ilonga kuo felotoi ki ai 'a e ngaahi fa'ahi.
- (4) 'E ngofua ke fakafepaki'i 'e ha fa'ahi ha taha fakatonutonu 'a ia kuo ne fokotu'u, pe ko hono fokotu'u na'e kau ki ai 'a e fa'ahi ko ia, 'i he ngaahi 'uhinga pe ko ia 'a ia kuo ne 'ilo ki ai hili hono fakahoko 'o e fokotu'u.

15 Founa ngaue 'o e fakafepaki

- (1) 'Oku tau'atina 'a e ngaahi fa'ahi ke felotoi ki ha founa ngaue ke fakafepaki'i 'aki ha taha fakatonutonu, 'o fakatatau ki he kupu si'i (3).
- (2) Ka 'ikai fakahoko 'a e felotoi ko ia 'i he kupu si'i (1), kuo pau ke 'oatu 'e ha fa'ahi 'oku ne taumu'a ke fakafepaki'i ha taha fakatonutonu, 'i loto 'i he 'aho 'e 15 hili 'ene 'ilo'i 'a kinautolu 'oku kau ki he fakamaau'anga fakatonutonu pe hili 'ene 'ilo ki ha makatu'unga 'oku 'uhinga ki ai 'i he kupu 14(3) mo e (4), ha fakamatala tohi 'o e ngaahi 'uhinga ki hono fakafepaki'i 'o e fakamaau'anga fakatonutonu.
- (3) Tuku kehe ka fakafoki 'e he taha fakatonutonu kuo fakafepaki'i hono lakanga pe kuo loto 'a e fa'ahi 'e taha ki he fakafepaki, kuo pau ke tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga fakatonutonu ki he fakafepaki ko ia.
- (4) 'E ngofua ki he fa'ahi 'oku fakafepaki, kapau 'e 'ikai ikuna ha fakafepaki 'i ha founa ngaue kuo felotoi ki ai 'a e ngaahi fa'ahi pe 'i he founa ngaue 'o e kupu si'i (2) mo e (3), 'i loto 'i he 'aho 'e 30 hili hono ma'u 'o e fanongonogo 'oku 'ikai tali 'a e fakafepaki, ke kole ki he fakamaau'anga ke tu'utu'uni ki he fakafepaki, 'a ia ko 'ene tu'utu'uni kuo pau 'e 'ikai fakahoko ai ha tangi, lolotonga 'a e fakatatali 'a e kole ko ia, 'e ngofua ke hoko atu 'a e fakamaau'anga fakatonutonu, kau ki ai 'a e taha fakatonutonu 'oku fakafepaki'i, 'a e ngaahi hopo fakatonutonu pea fakahoko ha tu'utu'uni.

16 'Ikai fakahoko pe 'ikai malava ha fatongia

- (1) Kapau 'e 'ikai malava 'e ha taha fakatonutonu 'o fakahoko hono ngaahi fatongia pe koe'uhi ko ha ngaahi 'uhinga kehe 'o 'ikai fakahoko ha fatongia toloi ta'e'uhinga, 'oku ngata hono mafai kapau 'oku ne fakafoki hono lakanga pe kapau 'oku felotoi 'a e ngaahi fa'ahi ki he ngata ko ia.
- (2) Kapau 'oku 'ikai ke fakalelei'i 'a e me'a ko ia 'i he kupu si'i (1), 'e ngofua ke kole 'e ha fa'ahi ki he fakamaau'anga ke ne tu'utu'uni ki hono fakangata 'o e mafai, 'a ia ko e tu'utu'uni 'e 'ikai fakahoko ai ha tangi.
- (3) Kapau, 'i he kupu ni pe 'i he kupu 15(3), 'oku fakafoki 'e he taha fakatonutonu hono lakanga pe 'oku loto ha fa'ahi ki hono fakangata 'o e mafai 'o e taha fakatonutonu, 'oku 'ikai 'uhinga eni 'oku tali 'a e fakalao 'o ha tu'unga 'oku 'uhinga ki ai 'i he kupu ni pe kupu 14.

17 Fokotu'u 'o ha taha fakatonutonu fetongi

Kapau 'e fakangata 'a e mafai 'o ha taha fakatonutonu 'i he kupu 15 pe 16 –

- (a) koe'uhi kuo ne fakafoki hono lakanga;
- (b) fakata'e'aonga'i hono mafai 'i ha felotoi 'a e ngaahi fa'ahi; pe
- (c) 'i ha me'a kehe 'o hono fakangata hono mafai;

kuo pau ke fokotu'u ha taha fakatonutonu fetongi 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni na'e ala ngaue'aki ki hono fokotu'u 'o e taha fakatonutonu 'oku fetongi.

18 Malu'i 'o e taha fakatonutonu

- (1) 'Oku 'ikai ala mo'ua ha taha fakatonutonu ki ha me'a kuo fakahoko pe 'ikai fakahoko 'i hono fakahoko pe fakahoko kuo tukuaki'i 'o hono ngaahi fatongia ko e taha fakatonutonu tuku kehe kapau ko e fakahoko pe 'ikai fakahoko ko ia kuo fakaha na'e fakahoko 'i he loto kovi.
- (2) 'Oku ngaue'aki 'a e kupu si'i (1) ki ha taha ngaue pe fakafofonga 'o ha taha fakatonutonu 'o hange ko eni ko hono ngaue'aki ki he taha fakatonutonu.
- (3) 'Oku 'ikai uesia 'e he kupu ni ha mo'ua 'o ha taha fakatonutonu koe'uhi ko 'ene fakafisi.

KONGA 5 – MAFAI 'O E FAKAMAAU'ANGA FAKATONUTONU

19 Tu'unga malava 'o e fakamaau'anga fakatonutonu ke tu'utu'uni 'i hono mafai pe 'o'ona

- (1) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga fakatonutonu 'i hono mafai pe 'o'ona, kau ki ai ha ngaahi launga fekau'aki mo e 'i ai ha aleapau fakatonutonu pe ko hono fakalao.
- (2) Koe'uhi ko e taumu'a 'o e kupu si'i (1), ko e kupu aleapau 'a ia 'oku ne hoko ko ha konga 'o ha aleapau kuo pau ke lau ia ko ha aleapau 'oku tau'ataina mei he ngaahi tu'unga kehe 'o e aleapau.
- (3) Ko ha tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga fakatonutonu 'oku ta'e'aonga pea 'ikai fakalao 'a e aleapau, kuo pau 'e 'ikai fakata'e'aonga'i ai ha kupu fakatonutonu.
- (4) Kuo pau ke fakahoko 'a e tangi 'oku 'ikai ha mafai 'o e fakamaau'anga fakatonutonu 'o 'ikai toe tomui ange 'i hono fakahu atu 'o e fakamatala taukapo.
- (5) 'Oku 'ikai ta'ofi ha fa'ahi mei hono fakahoko ha tangi 'i he kupu si'i (4) koe'uhi na'a ne fokotu'u, pe na'e kau ki hono fokotu'u, 'o ha taha fakatonutonu.
- (6) Ko ha tangi koe'uhi kuo fakalaka 'a e fakamaau'anga fakatonutonu 'i he ngata'anga 'a hono mafai, kuo pau ke fakahoko ia 'i he vave taha mei hono fakahoko 'a e tukuaki'i lolotonga 'a e ngaahi hopo fakatonutonu.
- (7) 'E ngofua ke fakahu atu 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ha tangi 'amui ange kapau 'oku ne pehe 'oku 'uhinga lelei 'a e toloi.

- (8) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga fakatonutonu ki ha tangi ko e 'eke teuteu pe ko ha tu'utu'uni ki he ngaahi tu'unga.
- (9) Kapau 'e tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'i he 'eke teuteu 'oku 'i ai hono mafai, 'e ngofua ke kole 'e ha fa'ahi, 'i loto 'i he 'aho 'e 30 hili hono ma'u 'o e fanongonongo 'o e tu'utu'uni ko ia, ke tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga ki he me'a, 'a ia kuo pau ko e tu'utu'uni 'e 'ikai fakahoko ai ha tangi.

20 Ngaahi mafai felave'i ki hono fakahoko 'o e ngaahi hopo fakatonutonu

Tuku kehe kapau 'e felotoi kehe ange 'a e ngaahi fa'ahi, kuo pau ke lau kuo felotoi 'a e ngaahi fa'ahi 'oku kau 'a e ngaahi mafai 'oku hilifaki 'i he fakamaau'anga fakatonutonu 'a e mafai ke –

- (a) tu'utu'uni 'a hono 'oatu 'o e toe fakaikiiki 'i ha tohi fakamatala 'eke pe tohi fakamatala taukapo;
- (b) tu'utu'uni 'a hono 'oatu 'o e malu'i ki he ngaahi totongi;
- (c) fokotu'u mo fakatonutonu 'a e taimi fakangatangata 'a ia kuo pau ke fakakakato ai 'a e ngaahi ngaue kehekehe 'i he hopo fakatonutonu;
- (d) tu'utu'uni 'a hono fekumi mo e 'oatu 'o e ngaahi tohi ngaue pe ngaahi naunau 'oku ma'u pe 'i he mafai 'o ha fa'ahi;
- (e) tu'utu'uni 'a hono tali 'o e ngaahi tohi fakafehu'i; mo
- (f) tu'utu'uni ki ha fa'ahi ke fakahoko 'a e kotoa 'o e ngaahi me'a kehe lolotonga 'a e hopo fakatonutonu 'o hange ko ia 'e fiema'u ke malava ke fakahoko totonu mo lelei 'a e tu'utu'uni.

KONGA 6 – NGAHI NGAUE FAKATAIMI MO E NGAHI TU'UTU'UNI TOKAMU'A

21 Mafai 'o e fakamaau'anga fakatonutonu ke tu'utu'uni 'a e ngaahi ngaue fakataimi

- (1) Tuku kehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, 'e ngofua ki he fakamaau'anga fakatonutonu, 'i hano kole 'e ha fa'ahi, ke foaki 'a e ngaahi ngaue fakataimi.
- (2) Koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e Konga ni, "ngaahi ngaue fakataimi" 'oku 'uhinga ki ha ngaue 'oku fakaetaimi.
- (3) Ko e ngaue fakataimi ko ha ngaue fakaetaimi 'o tatau ai pe pe 'i he fotunga 'o ha tu'utu'uni pe 'i ha fotunga kehe, 'a ia, 'i ha taimi ki mu'a hono tuku atu 'o ha tu'utu'uni 'a ia kuo aofangatuku 'a e tu'utu'uni ki he maumau, 'oku tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ki ha fa'ahi ke –
- (a) tauhi pe fakafoki 'a e tu'unga angamaheni 'o fakatatali 'a e tu'utu'uni 'o e maumau;

- (b) fakahoko 'a e ngaue te ne ta'ofi, pe faka'ehi'ehi mei hono fakahoko ha ngaue 'a ia te ne ala ke fakatupu, ha maumau (harm) lolotonga pe 'e ala hoko pe uesia 'a e ngaue fakatonutonu;
- (c) 'oatu ha ngaahi founnga ki hono fakatolonga 'o e ngaahi koloa 'a ia 'e ala fakakakato mei ai ha tu'utu'uni 'amui ai; pe
- (d) fakatolonga 'a e fakamo'oni 'a ia 'e ala 'aonga mo mahu'inga ki hono fakalelei' 'o e ngaahi maumau.

22 Ngaahi tu'unga ki hono foaki 'o e ngaahi ngaue fakataimi

- (1) Kuo pau ki he fa'ahi 'oku ne kole ha ngaue fakataimi 'i he kupu 21(2)(a), (b) mo e (c), ke ne fakamahino ki he fakamaau'anga fakatonutonu –
 - (a) kapau 'e 'ikai tu'utu'uni ki he ngaue, 'e ala hoko ha maumau (harm) 'a ia 'e 'ikai ala fakalelei' i fe'unga ia 'e ha tu'utu'uni ki ha ngaahi maumau, pea ko e maumau (harm) ko ia 'oku mahulu ange ia 'i he maumau (harm) 'e ala hoko ki he fa'ahi 'oku taumu'a ki ai 'a e ngaue kapau 'e foaki 'a e ngaue ko ia; pea
 - (b) 'oku 'i ai 'a e faingamalie fakapotopoto 'e ikuna 'a e fa'ahi 'oku kole 'i he ngaahi tu'unga 'o e 'eke.
- (2) Kuo pau ke 'ikai uesia 'e ha tu'utu'uni 'i he kupu si'i (1)(b) 'a e mafai 'o e fakamaau'anga fakatonutonu ke tu'utu'uni 'i hono fakahoko ha tu'utu'uni 'amui ange.
- (3) Kapau 'oku 'i ai ha kole ki ha ngaue fakataimi 'i he kupu 21(2)(d), kuo pau ke toki ngaue'aki pe 'a e ngaahi fiema'u 'i he kupu si'i (1)(a) mo e (b) ki he ngata'anga 'a ia 'oku pehe 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'oku taau.

23 Ngaahi tohi kole ki he ngaahi 'eke teuteu mo e ngaahi tu'unga ki hono foaki 'o e ngaahi tu'utu'uni tokamu'a

- (1) Tuku kehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, 'e ngofua ke fakahoko 'e ha fa'ahi, ha kole ki ha ngaue fakataimi 'o 'ikai toe fanongonongo ki ha fa'ahi kehe, fakataha mo ha tohi kole ki ha tu'utu'uni tokamu'a 'o tu'utu'uni ki ha fa'ahi ke 'oua 'e fakafaingata'a'ia 'a e taumu'a 'o e ngaue fakataimi kuo kole.
- (2) 'E ngofua ke foaki 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ha tu'utu'uni tokamu'a, ka kuo pau ke ne fakakaukau'i 'a e faingata'a 'e ala hoko ki he taumu'a 'o e ngaue 'i hono fakaha kimu'a 'a e kole ki he ngaue fakataimi ki he fa'ahi 'a ia 'oku fakataumu'a ki ai.
- (3) 'E ngaue'aki 'a e ngaahi tu'unga kuo faka'uhinga'i 'i he kupu 22 ki ha tu'utu'uni tokamu'a, ka kuo pau ko e maumau (harm) ke sivi'i 'i he kupu 22(1)(a), ko e maumau (harm) ia 'e ala hoko mei hono foaki pe 'ikai foaki 'o e tu'utu'uni.

24 Founga pau ki he ngaahi tu'utu'uni tokamu'a

- (1) 'I he hili pe hono fakahoko 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ha tu'utu'uni fekau'aki mo ha tohi kole ki ha tu'utu'uni tokamu'a, kuo pau ke 'oatu 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ha fanongonongo ki he kotoa 'o e ngaahi fa'ahi –
 - (a) 'a e tohi kole ki he ngaue fakataimi;
 - (b) 'a e tohi kole ki he tu'utu'uni tokamu'a;
 - (c) 'a e tu'utu'uni tokamu'a, kapau 'oku 'i ai; mo e
 - (d) kotoa 'o e ngaahi fetu'utaki kehe, kau ki ai 'aki hono fakaha 'o e kakano 'o ha fetu'utaki talanoa, 'i he vaha'a 'o ha fa'ahi mo e fakamaau'anga fakatonutonu 'o fekau'aki mo ia.
- (2) Kuo pau ke 'oatu 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'i he taimi tatau, ha faingamalie ki ha fa'ahi 'a ia 'oku fakataumu'a ki ai ha tu'utu'uni tokamu'a ke fakahu atu 'ene tali 'i he taimi vave taha 'e ala lava.
- (3) Kuo pau ke tu'utu'uni taimi totonu 'a e fakamaau'anga fakatonutonu ki ha launga ki he tu'utu'uni tokamu'a.
- (4) Kuo pau ke ngata 'a e tu'utu'uni tokamu'a hili 'a e 'aho 'e 20 mei he 'aho 'a ia na'e foaki ai 'e he fakamaau'anga fakatonutonu.
- (5) 'E ngofua ke foaki 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ha ngaue fakataimi 'o ngaue'aki pe liliu 'a e tu'utu'uni tokamu'a, hili hano 'oatu 'o e fanongonongo mo ha faingamalie ki he fa'ahi 'a ia 'oku fakataumu'a ki ai 'a e tu'utu'uni tokamu'a ke fakahu atu 'ene tali.
- (6) Kuo pau ke ha'i 'e he tu'utu'uni tokamu'a 'a e ngaahi fa'ahi ka kuo pau 'e 'ikai fiema'u ke fakahoko ia 'e ha fakamaau'anga.
- (7) 'Oku 'ikai hoko ha tu'utu'uni tokamu'a ko ha tu'utu'uni.

25 Liliu, ta'ofi fakataimi mo e fakangata

'E ngofua ke liliu, ta'ofi fakataimi pe fakangata 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ha ngaue fakataimi pe ha tu'utu'uni tokamu'a kuo ne foaki, 'i hano kole 'e ha fa'ahi pe, 'i ha ngaahi tu'unga makehe pea 'i hano tomu'a fanongonongo ki he ngaahi fa'ahi, 'o fakatau ki he fokotu'u 'a e fakamaau'anga fakatonutonu 'iate ia pe.

26 'Oatu 'o e malu'i

- (1) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ke 'oatu 'e he fa'ahi 'oku ne kole ha ngaue fakataimi ha malu'i fe'unga 'o fekau'aki mo e ngaue.
- (2) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ke 'oatu 'e he fa'ahi 'oku kole ki ha tu'utu'uni tokamu'a 'a e malu'i fekau'aki ki he tu'utu'uni tuku kehe kapau 'oku pehe 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'oku 'ikai totonu pe fiema'u ke fakahoko ia.

27 Fakaha

- (1) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ha fa'ahi ke fakaha taimi totonu ha liliu mahu'inga 'i he ngaahi makatu'unga 'a ia na'e tu'unga ai 'a e 'uhinga 'o e kole pe foaki 'a e ngaue.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'e he fa'ahi 'oku kole ki ha tu'utu'uni tokamu'a ki he fakamaau'anga fakatonutonu 'a e kotoa 'o e ngaahi makatu'unga 'a ia 'e ala fekau'aki mo e tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga fakatonutonu ki hono foaki pe tauhi 'a e tu'utu'uni, pea kuo pau ke hokohoko atu 'a e fatongia ko ia kae 'oua kuo 'i ai ha faingamalie 'o e fa'ahi 'a ia na'e kole ki ai 'a e tu'utu'uni ke fakahu atu 'ene tali.
- (3) Kuo pau ke ngaue'aki 'a e kupu si'i (1) 'i he hili 'a hono fakakakato 'e ha fa'ahi 'a e ngaahi fiema'u 'i he kupu si'i (2).

28 Ngaahi fakamole mo e maumau

- (1) Kuo pau ke ala mo'ua 'a e fa'ahi 'oku ne kole ha ngaue fakataimi pe kole ha tu'utu'uni tokamu'a ki ha ngaahi fakamole mo e maumau kuo fakatupu 'e he ngaue pe tu'utu'uni ki ha fa'ahi kapau 'e tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'amui, 'i he ngaahi makatu'unga ko ia, na'e 'ikai totonu ke foaki 'a e ngaue pe tu'utu'uni.
- (2) 'E ngofua ke foaki 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'a e ngaahi fakamole mo e maumau ko ia 'i ha taimi pe lolotonga 'a e ngaahi hopo.

29 Tali mo e fakahoko 'o ha ngaue fakataimi

- (1) Kuo pau ko e ngaue fakataimi kuo tuku atu 'e ha fakamaau'anga fakatonutonu, 'o tatau pe ko fe 'a e fonua 'a ia na'e fakahoko ai, ke tali ia 'oku ne ha'i pea, tuku kehe ka tu'utu'uni kehe 'e he fakamaau'anga fakatonutonu, ke fakahoko 'i ha tohi kole ki he fakamaau'anga, 'o fakatatau ki he kupu 30.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'i he taimi totonu ki he fakamaau'anga 'e he fa'ahi 'oku ne kole pe kuo foaki ki ai 'a e tali pe fakahoko ha ngaue fakataimi hano fakatangata, ta'ofi fakataimi pe liliu 'o e ngaue fakataimi ko ia.
- (3) 'E ngofua ki he fakamaau'anga 'i ha 'i ai ha kole ke tali pe fakahoko, kapau 'oku ne pehe 'oku totonu, ke tu'utu'uni ki he fa'ahi 'oku kole ke 'oatu 'a e malu'i fe'unga kapau 'oku te'eki ai ke fakahoko 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ha tu'utu'uni 'o fekau'aki mo e malu'i pe kapau 'oku fiema'u ha tu'utu'uni pehe ke malu'i 'a e ngaahi totonu 'a e ngaahi fa'ahi kehe.

30 Ngaahi tu'unga ke 'ikai tali pe fakahoko 'o ha ngaue fakataimi

- (1) 'E ngofua pe ke 'ikai tali pe fakahoko ha ngaue fakataimi –

- (a) 'i hano kole 'e he fa'ahi 'a ia 'oku fakahoko ki ai kapau 'oku fiemalie 'a e fakamaau'anga –
- (i) ko e 'ikai tali ko ia 'oku fakamo'oni'i 'i he ngaahi tu'unga kuo 'oatu 'i he kupu 60(1)(a)(i) – (iv); pe
- (ii) kuo 'ikai faipau ki he tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga fakatonutonu felave'i mo hono 'oatu 'o e malu'i fekau'aki mo e ngaue fakataimi kuo foaki 'e he fakamaau'anga fakatonutonu; pe
- (iii) kuo fakangata pe ta'ofi fakataimi 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'a e ngaue fakataimi pe, 'i hono fakamafai, 'e he fakamaau'anga 'o e fonua 'a ia na'e fakahoko ai 'a e fakatonutonu pe 'i he lao 'a ia na'e tali ai 'a e ngaue fakataimi; pe
- (b) kapau 'e 'ilo 'e he fakamaau'anga —
- (i) 'oku 'ikai faitatau 'a e ngaue fakataimi ki he ngaahi mafai kuo foaki ki he fakamaau'anga tuku kehe ka tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga ke toe fokotu'utu'u 'a e ngaue fakataimi ki he tu'unga 'e fiema'u ke liliu ia ki hono ngaahi mafai pe 'o'ona mo e ngaahi ngaue koe'uhi ko e ngaahi taumu'a hono fakahoko 'o e ngaue fakataimi ko ia pea 'ikai liliu hono fa'unga; pe
- (ii) 'oku ngaue'aki ki hono tali mo e fakahoko 'o e ngaue fakataimi ha taha 'o e ngaahi tu'unga kuo 'oatu 'i he kupu 60 (1)(b)(i) pe (ii).
- (2) Kuo pau ke toki ngaue'aki pe ha tu'utu'uni kuo fakahoko 'e he fakamaau'anga 'i ha tu'unga 'i he kupu si'i (1) koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e tohi kole ke tali mo fakahoko 'a e ngaue fakataimi.
- (3) Kuo pau ke 'ikai fakahoko 'e he fakamaau'anga ha toe vakai'i 'o e fa'unga 'o e ngaue fakataimi 'i hono fakahoko ha tu'utu'uni 'i he kupu si'i (2).

31 Ngaahi ngaue fakataimi kuo tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga

Kuo pau ke ngaue'aki 'e he fakamaau'anga 'a hono ngaahi tu'utu'uni ngaue pe 'a'ana 'i he taimi 'oku foaki ai ha ngaue fakataimi, 'o felave'i mo e ngaahi hopo fakatonutonu 'o tatau ai pe ko Tonga 'a e feitu'u 'o e fakatonutonu.

KONGA 7 – FAKAHOKO 'O E NGAahi HOPO FAKATONUTONU

32 Fakatahataha'i 'o e ngaahi hopo mo e ngaahi fakamaau'i hokohoko taimi taha

- (1) 'Oku tau'ataina 'a e ngaahi fa'ahi ke felotoi –
- (a) kuo pau ke fakatahataha'i 'a e ngaahi hopo fakatonutonu mo e ngaahi hopo fakatonutonu kehe; pe

- (b) kuo pau ke fakahoko 'a e ngaahi fakamaau'i hokohoko taimi taha 'i he ngaahi tu'unga 'e ala felotoi ai.
- (2) Tuku kehe kapau 'oku felotoi 'a e ngaahi fa'ahi ke foaki 'a e mafai ko ia ki he fakamaau'anga, 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'a e fakamaau'anga ke tu'utu'uni ki hono fakatahataha'i 'o e ngaahi hopo pe ngaahi fakamaau'i hokohoko taimi taha.

33 Vahevahe tatau 'o e ngaahi fa'ahi

Kuo pau ke vahevahe tatau 'a e ngaahi fa'ahi pea kuo pau ke 'oange ha faingamalie ke fakahu atu 'ene tali.

34 Fakafofonga 'i he ngaahi hopo fakatonutonu

Tuku kehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, 'e ngofua ke ha tonu pe ha fa'ahi 'i ha fakamaau'anga fakatonutonu pea 'e ngofua ke fakafofonga'i ia –

- (a) 'e ia pe; pe
- (b) 'e ha taha kehe pe kuo fili 'e he fa'ahi ko ia.

35 Tu'utu'uni ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e founga ngaue

- (1) Fakatatau ki he Lao ni, 'oku tau'ataina 'a e ngaahi fa'ahi ke felotoi ki he founga ngaue ke muimui ki ai 'a e fakamaau'anga fakatonutonu 'i hono fakahoko 'o e ngaahi hopo.
- (2) 'E ngofua ki he fakamaau'anga fakatonutonu 'i ha 'ikai fakahoko 'a e felotoi ko ia, fakatatau ki he Lao ni, ke fakahoko 'a e fakatonutonu 'i he founga ko ia 'oku ne pehe 'oku taau.
- (3) Ko e mafai kuo foaki ki he fakamaau'anga fakatonutonu 'oku kau ki ai 'a e mafai ke tu'utu'uni ki hono tali, felave'i, mahu'inga mo e malohi 'o ha fakamo'oni.

36 Feitu'u 'o e fakatonutonu

- (1) 'Oku tau'ataina 'a e ngaahi fa'ahi ke felotoi ki he feitu'u 'o e fakatonutonu.
- (2) Kuo pau ke tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga fakatonutonu 'i ha 'ikai fakahoko 'a e felotoi ko ia, 'a e feitu'u 'o e fakatonutonu 'i he vakai ki he ngaahi tu'unga 'o e hopo, kau ki ai 'a 'ene faingamalie ki he ngaahi fa'ahi.
- (3) Neongo 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu si'i (1), 'e ngofua ki he fakamaau'anga fakatonutonu, tuku kehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, ke fakataha 'i ha feitu'u 'oku ne pehe 'oku taau ki he feptalanoa'aki mo hono kau memipa, fanongo ki he kau fakamo'oni, kau taukei pe ngaahi fa'ahi, pe ki hono vakai'i 'o e ngaahi koloa (goods), koloa (property) kehe pe ngaahi tohi ngaue.

37 Kamata 'o e ngaahi hopo fakatonutonu

- (1) Tuku kehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, 'oku kamata 'a e ngaahi hopo fakatonutonu fekau'aki mo ha tefito'i maumau 'i he 'aho 'oku ma'u ai 'e he faka'iloa ha kole ke 'ave 'a e maumau ko ia ki he fakatonutonu ka kimu'a 'i he ngata 'a e ta'u 'e nima mei he 'aho na'e tupu mei ai 'a e maumau.
- (2) 'I hono fika'i 'a e vaha'ataimi ko ia, ko e vaha'ataimi 'o ha ngaahi hopo fakatonutonu kimu'a 'a ia na'e tupu mei he aleapau fakatonutonu tatau mo fekau'aki mo e maumau pe ngaahi maumau tatau 'i he aleapau ko ia, 'a ia 'oku felave'i mo ha tu'utu'uni kuo fakata'e'aonga'i 'i he Lao ni, kuo pau ke 'ikai lau ia.

38 Lea

Kuo pau ke tau'atina 'a e ongo fa'ahi ke felotoi ki ha lea pe ngaahi lea ke ngaue'aki 'i he ngaahi hopo fakatonutonu.

39 Ngaahi tohi fakamatala 'o e 'eke mo e taukapo

- (1) Kuo pau ke fakahu atu 'e he taha 'eke 'a 'ene tohi fakamatala 'o e 'eke 'i loto 'i he vaha'ataimi kuo fakahoko ki ai 'a e felotoi pe kuo tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga fakatonutonu.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'i he tohi fakamatala 'o e 'eke –
 - (a) 'a e ngaahi mo'oni'i me'a 'oku pou pou ki he'ene 'eke;
 - (b) 'a e ngaahi me'a ke vakai'i; mo e
 - (c) huhu'i 'oku 'eke.
- (3) Kuo pau ke fakaha 'e he faka'iloa 'ene taukapo 'o fekau'aki mo e fakaikiiki 'i loto 'i he vaha'ataimi kuo fakahoko ki ai 'a e felotoi pe kuo tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga fakatonutonu, tuku kehe kapau kuo felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi ia ki he ngaahi 'elemeniti 'o e ngaahi tohi fakamatala ko ia 'oku fiema'u.
- (4) 'E ngofua ke fakahu atu 'e he ngaahi fa'ahi ha ngaahi tohi ngaue tanaki atu 'a ia 'oku nau pehe 'oku felave'i.
- (5) Tuku kehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, 'e ngofua ke fakatonutonu pe fakalahi 'e ha taha pe 'o e ngaahi fa'ahi 'a 'ene 'eke pe taukapo lolotonga hono fakahoko 'o e ngaahi hopo fakatonutonu, tuku kehe ka pehe 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'oku 'ikai taau ke faka'ataa 'a e fakatonutonu ko ia 'i he vakai ki he toloi 'i hono fakahoko ia.

40 Ngaahi hopo 'oku fakamaau'i mo tohi

- (1) Fakatatau ki ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, kuo pau ke tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga fakatonutonu ke fakahoko 'a e ngaahi hopo 'i he lea ki hono

fakaha 'o e fakamo'oni pe ki he fakakikihi 'i he lea, pe kuo pau ke fakahoko 'a e ngaahi hopo 'o makatu'unga 'i he ngaahi tohi ngaue mo e ngaahi naunau kehe.

- (2) Tuku kehe kapau kuo felotoi 'a e ngaahi fa'ahi 'e 'ikai fakahoko 'a hono fakamaau'i, kuo pau ke fakahoko 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'a e ngaahi fakamaau'i ko ia 'i ha tu'unga 'o e ngaahi hopo 'oku taau, kapau kuo kole ia 'e ha fa'ahi.
- (3) Kuo pau ke 'oatu ki he ngaahi fa'ahi ha fanongonongo taimi fe'unga kimu'a 'o ha fakamaau'i pea 'o ha fakataha 'a e fakamaau'anga fakatonutonu koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o hono vakai'i 'a e ngaahi koloa (goods), koloa (property) pe ngaahi tohi ngaue kehe.
- (4) Kuo pau ke fakahoko ki he fa'ahi 'e taha 'a e kotoa 'o e ngaahi tohi fakamatala, tohi ngaue pe fakamatala kehe kuo 'oatu 'e ha fa'ahi 'e taha ki he fakamaau'anga fakatonutonu.
- (5) Fakatatau ki he kupu 42, kuo pau ke fakahoko ki he ngaahi fa'ahi ha lipooti mataotao pe tohi ngaue fakamo'oni 'a ia 'e ala ngaue'aki 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'i hono fakahoko 'ene tu'utu'uni.

41 'I kai faipau ha fa'ahi

Tuku kehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, kapau, 'o 'ikai fakaha ha 'uhinga fe'unga –

- (a) 'oku 'ikai fakahoko 'e he taha 'eke 'ene fakamatala 'o e 'eke 'o fakatatau ki he kupu 39(1) – (4), kuo pau ke fakangata 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'a e ngaahi hopo;
- (b) 'oku 'ikai fakahoko 'e he faka'iloa 'ene fakamatala taukapo 'o fakatatau ki he kupu 39(1) – (4), kuo pau ki he fakamaau'anga fakatonutonu ke hoko atu 'a e ngaahi hopo 'o 'ikai lau 'a e 'ikai faipau ko ia ko ha tali ia 'o e ngaahi tukuaki'i 'a e taha 'eke; pe
- (c) 'oku 'ikai ke ha 'a e fa'ahi 'i ha fakamaau'i pe ke 'oatu ha fakamo'oni tohi, 'e ngofua ki he fakamaau'anga fakatonutonu ke hoko atu 'a e ngaahi hopo pea fakahoko 'a e tu'utu'uni 'i he fakamo'oni 'oku 'i ai.

42 Taha mataotao kuo fokotu'u 'e he fakamaau'anga fakatonutonu

- (1) Tuku kehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, 'e ngofua ki he fakamaau'anga fakatonutonu ke –
 - (a) fokotu'u ha mataotao 'e taha pe lahi ange ke lipooti ki ai fekau'aki mo e ngaahi me'a pau 'e tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga fakatonutonu;
 - (b) tu'utu'uni ke 'oatu 'e ha fa'ahi ki he taha mataotao ha fakamatala fekau'aki pe ke ne 'oatu, pe faka'ataa, ha ngaahi tohi ngaue, ngaahi koloa (goods) pe koloa (property) kehe fekau'aki mo ia ke ne vakai.

- (2) Tuku kehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, kuo pau ki he taha mataotao, kapau 'e kole ia 'e ha fa'ahi pe kapau 'e pehe 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'oku fiema'u, hili hono fakaha 'ene lipooti tohi pe lea, ke ne kau ki ha fakamaau'i 'a ia 'e 'i ai 'a e faingamalie 'a e ngaahi fa'ahi ke 'oatu kiate ia 'a e ngaahi fehu'i pea ke 'oatu 'a e kau fakamo'oni mataotao koe'uhi ke fakamo'oni 'i he ngaahi me'a 'oku vakai'i.

43 Tokoni mei he fakamaau'anga ki hono ma'u 'o e fakamo'oni

- (1) 'E ngofua ke kole 'e he fakamaau'anga fakatonutonu pe ha fa'ahi 'i he fakangofua 'a e fakamaau'anga fakatonutonu ha tokoni mei he fakamaau'anga ki hono ma'u 'o e fakamo'oni.
- (2) 'E ngofua ke fakahoko 'e he fakamaau'anga 'a e kole 'o fakatatau ki he'ene ngaahi tu'utu'uni ki hono ma'u 'o e fakamo'oni.
- (3) Koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e ongo kupu si'i (1) mo e (2), 'e ngofua ki he fakamaau'anga ke –
- (a) fakahoko ha tu'utu'uni 'o e tohi fekau ke fekau ke ha 'a e taha fakamo'oni 'i he fakamaau'anga fakatonutonu ke 'oatu ha fakamo'oni pe 'oatu ha ngaahi tohi ngaue; pe
- (b) tu'utu'uni ki ha taha fakamo'oni ke kau ki he faka'eke'eke 'i he fuakava pe fakapapau ki he fakamaau'anga fakatonutonu, pe ki he 'ofisa 'o e fakamaau'anga, pe ha taha kehe ki hono ngaue'aki 'e he fakamaau'anga fakatonutonu.

44 Tu'utu'uni ki he fehu'i fakalao tokamu'a

- (1) Tuku kehe ka felotoi kehe ange ki ai 'a e ngaahi fa'ahi, 'e ngofua ki he fakamaau'anga 'i he tohi kole 'o ha fa'ahi ki ha ngaahi hopo fakatonutonu, 'i hono fanongonongo ki he ngaahi fa'ahi kehe, ke tu'utu'uni ki ha fehu'i fakalao 'oku hoko 'i he lolotonga 'o e ngaahi hopo 'a ia 'oku fiemalie 'a e fakamaau'anga 'oku ne uesia lahi 'a e ngaahi totonu 'o ha fa'ahi 'e taha pe lahi ange.
- (2) Kuo pau ke 'ikai lau ha tohi kole 'i he kupu ni tuku kehe kapau –
- (a) 'oku fakahoko 'i he felotoi ki ai 'a e kotoa 'o e ngaahi fa'ahi kehe ki he ngaahi hopo; pe
- (b) 'oku fakahoko 'i he fakangofua 'e he fakamaau'anga fakatonutonu pea 'oku fiemalie 'a e fakamaau'anga –
- (i) ko e tu'utu'uni ki he fehu'i 'e ngalingali ke hoko ia ko e fakasi'isi'i lahi ki he ngaahi totongi; pea
- (ii) ko e tohi kole na'e fakahoko 'o 'ikai toe toloi.
- (3) Kuo pau ke faka'ilonga'i 'i he tohi kole 'a e fehu'i fakalao ke tu'utu'uni pea, tuku kehe kapau 'e fakahoko 'i he felotoi 'a e kotoa 'o e ngaahi fa'ahi kehe ki

he ngaahi hopo, kuo pau ke fakaha 'a e ngaahi tu'unga 'a ia 'oku pehe ai 'oku totonu ke tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga ki he fehu'i.

- (4) Tuku kehe ka felotoi kehe ange ki ai 'a e ngaahi fa'ahi, 'e ngofua ki he fakamaau'anga fakatonutonu ke hoko atu 'a e ngaahi hopo fakatonutonu mo fakahoko ha tu'utu'uni lolotonga ia 'a e fakatatali 'a e tohi kole ki he fakamaau'anga 'i he kupu ni.
- (5) Tuku kehe ka foaki 'e he fakamaau'anga ha ngofua, 'e 'ikai fakahoko ha tangi 'i he tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga pe kuo kakato 'a e ngaahi tu'unga 'a ia kuo fakamahino pau 'i he kupu si'i (2).
- (6) Kuo pau ke lau 'a e tu'utu'uni 'o e fakamaau'anga ki ha fehu'i fakalao ko ha tu'utu'uni 'o e fakamaau'anga ki he ngaahi taumu'a 'o ha tangi ka 'e 'ikai fakahoko ha tangi 'oku 'ikai ma'u ha ngofua 'a e fakamaau'anga 'a ia kuo pau ke 'ikai foaki ia tuku kehe ka pehe 'e he fakamaau'anga 'oku mahu'inga 'a e fehu'i, pe 'oku 'i ai 'a e 'uhinga mahu'inga makehe kuo pau ke tu'utu'uni ki ai 'a e Fakamaau'anga Tangi.

45 Fakapulipuli

- (1) Tuku kehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, kuo pau ke fakapulipuli 'a e kotoa 'o e ngaahi tohi ngaue mo e ngaahi me'a felave'i mo e fakatonutonu pea 'e 'ikai ngofua ke pulusi, fakaha pe fakahoko 'e ha fa'ahi ha fakamatala felave'i –
 - (a) mo e ngaahi hopo fakatonutonu; pe
 - (b) ha ngaahi tu'utu'uni 'i he fakatonutonu.
- (2) 'E 'ikai ha me'a 'i he kupu si'i (1) ke ne ta'ofi hono pulusi, fakaha pe fetu'utaki 'o e fakamatala 'oku 'uhinga ki ai 'a e kupu si'i ko ia 'e ha fa'ahi kapau 'oku fakahoko 'a e pulusi, fakaha pe fetu'utaki –
 - (a) ke malu'i pe kumi ha totonu fakalao pe kaunga 'a e fa'ahi;
 - (b) ke fakahoko pe pole'i 'a e tu'utu'uni 'oku 'uhinga ki ai 'i he kupu si'i ko ia, 'i he ngaahi hopo fakalao 'i ha fakamaau'anga pe ha mafai fakamaau'anga kehe 'i Tonga pe 'i tu'apule'anga;
 - (c) ki ha sino fakapule'anga, sino pule, fakamaau'anga pe fakatonutonu'anga pea 'oku fakafatongia 'e he lao 'a e fa'ahi ke fakahoko 'a e pulusi, fakaha pe fetu'utaki;
 - (d) fakatatau ki ha tu'utu'uni kuo fakahoko 'e he fakamaau'anga fakatonutonu, 'o fakangofua ha fa'ahi ke fakahoko ia pea 'e ngofua ke toki fakahoko pe 'a e tu'utu'uni ko ia 'i hano kole 'e ha fa'ahi, pea hili hono 'oange ki he ngaahi fa'ahi ha faingamalie ke tali ki ai; pe
 - (e) ki ha palofesinale pe ki ha taha fale'i kehe 'o ha taha 'o e ngaahi fa'ahi.

KONGA 8 – FAKAHOKO ‘O E TU’UTU’UNI FOAKI MO HONO FAKANGATA ‘O E NGAahi HOPO

46 Ngaahi tu’utu’uni ala ngaue’aki ki he tu’unga ‘o e maumau

- (1) Kuo pau ke tu’utu’uni ‘a e fakamaau’anga fakatonutonu ki he maumau ‘o fakatau ki he ngaahi tu’utu’uni ‘a e lao kuo fili ‘e he ngaahi fa’ahi ‘a ia ‘oku ala ngaue’aki ki he tu’unga ‘o e maumau.
- (2) Ko e lao pe fa’unga fakalao ‘o ha fonua kuo fili, kuo pau ke faka’uhinga ia, tuku kehe ka fakamahino kehe, ke ‘uhinga fakahangatonu ki he lao tefito ‘o e fonua ko ia pea ‘ikai ko e ngaahi tu’utu’uni ‘o e ngaahi lao ‘oku tu’u fehanganhangai mo ia.
- (3) Ka ‘ikai fakahoko ‘e he ngaahi fa’ahi ha fili, kuo pau ke ngaue’aki ‘e he fakamaau’anga fakatonutonu, ‘a e lao ‘oku tu’utu’uni ‘e he ngaahi tu’utu’uni ‘o e lao ‘oku tu’u fehanganhangai mo ia ‘a ia ‘oku ne pehe ‘e ala ngaue’aki.
- (4) Kuo pau ke tu’utu’uni ‘e he fakamaau’anga fakatonutonu ‘i he me’a ‘oku taau mo totonu kapau pe kuo fakangofua mahino ‘e he ngaahi fa’ahi ke fakahoko ia.
- (5) ‘I he kotoa ‘o e ngaahi me’a, kuo pau ke tu’utu’uni ‘e he fakamaau’anga fakatonutonu ‘o fakatau ki he ngaahi tu’unga ‘o e aleapau pea kuo pau ke vakai’i mo e ngaahi ngaue angamaheni ‘o e fefakatau’aki ‘oku ala ngaue’aki ki he ngaue ko ia.
- (6) ‘E ngofua ke tu’utu’uni foaki ‘e he fakamaau’anga fakatonutonu ha tu’utu’uni fakalelei pe huhu’i ‘a ia ‘e malava ‘e he fakamaau’anga ke tu’utu’uni kapau na’e hoko ‘a e maumau ‘i ha fakatonutonu sivile ‘i he fakamaau’anga ko ia.

47 Fakahoko tu’utu’uni ‘a e penolo ‘o e kau fakatonutonu

- (1) Kapau ‘oku lahi ange ‘i he taha ‘a e kau fakatonutonu, kuo pau ke fakahoko ‘a e tu’utu’uni ‘a e fakamaau’anga fakatonutonu, tuku kehe ha felotoi kehe ‘a e ngaahi fa’ahi, ‘e he toko lahi taha ‘o e kotoa hono kau memipa.
- (2) ‘E ngofua ke tu’utu’uni ‘a e taha fakatonutonu pule ki he ngaahi fehu’i ‘o e tu’utu’uni ki he founa ngaue, kapau kuo fakangofua ia ‘e he ngaahi fa’ahi pe kotoa ‘o e kau memipa ‘o e fakamaau’anga fakatonutonu.

48 Fakalelei

- (1) Kapau ‘oku fakalelei ‘e he ngaahi fa’ahi ‘a e maumau lolotonga ‘a e ngaahi hopo fakatonutonu, kuo pau ke fakangata ‘e he fakamaau’anga fakatonutonu ‘a e ngaahi hopo, kapau ‘e kole ‘e he ngaahi fa’ahi pea ‘ikai faka’ikai’i ‘e he fakamaau’anga fakatonutonu, pea lekooti ‘a e felotoi ko ia ‘i ha fotunga ‘o ha tu’utu’uni fakatonutonu ‘i he ngaahi tu’unga kuo felotoi ki ai.

- (2) Kuo pau ke fakahoko ha tu'utu'uni foaki ki he ngaahi tu'unga kuo felotoi ki ai 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu 51 pea kuo pau ke fakaha ai ko e tu'utu'uni foaki ia.
- (3) Ko e tu'utu'uni foaki 'oku fakahoko 'i he kupu ni 'oku ne ma'u 'a e tu'unga mo e ngaue tatau 'o hange ko ha toe tu'utu'uni foaki kehe 'i he ngaahi makatu'unga 'o e hopo.

49 Totongi tupu 'i he'ene a'u ki he fakahoko tu'utu'uni foaki

- (1) Kapau 'e tu'utu'uni 'e ha fakamaau'anga fakatonutonu ke fakahoko ha tu'utu'uni ki hono totongi 'o ha pa'anga, pe 'i ha 'eke ki ha pa'anga kuo veteki fakalao pe 'ikai veteki fakalao, 'e ngofua ki he fakamaau'anga, 'o fakatatau ki he kupu si'i (2), ke fakakau 'i he lahi 'o e pa'anga 'a ia 'oku fakahoko ai 'a e tu'utu'uni, 'a e tupu 'i ha tu'unga fakapotopoto 'oku tu'utu'uni 'e he fakamaau'anga ki he kotoa pe kongā 'o e pa'anga, ki he kotoa pe ha kongā 'o e vaha'ataimi mei he 'aho na'e kamata ai 'a e 'eke ki he 'aho na'e fakahoko ai 'a e tu'utu'uni foaki.
- (2) Ko e kupu si'i (1) 'oku 'ikai ke ne –
 - (a) fakamafai 'a hono tu'utu'uni foaki 'o ha tupu 'o hilifaki 'i ha tupu;
 - (b) ngaue'aki 'o felave'i mo ha pa'anga 'oku ala totongi ki ai ha tupu 'a ia ko ha totonu 'o tatau ai pe pe koe'uhi ko ha aleapau pe kehe ange; pe
 - (c) uesia 'a e ngaahi maumau 'a ia 'e ala ma'u koe'uhi ko e 'ikai fakakakato 'o ha lau'itohi fetongi pa'anga.

50 Totongi tupu 'o e mo'ua 'i ha tu'utu'uni foaki

- (1) 'Oku ngaue'aki 'a e kupu ni kapau –
 - (a) 'oku fakahoko 'e ha fakamaau'anga fakatonutonu ha tu'utu'uni foaki ki hono totongi 'a e lahi 'o ha pa'anga; pea
 - (b) 'i he tu'utu'uni foaki, ko e pa'anga ko ia ke totongi 'i ha 'aho ke ngata ki ai.
- (2) 'E ngofua ki he fakamaau'anga fakatonutonu ke fekau ko e tupu ko ia, kau ai ha tupu kuo hilifaki 'i ha tupu, 'oku ala totongi kapau 'oku 'ikai totongi 'a e pa'anga ko ia 'i he pe kimu'a 'a e 'aho ke ngata ki ai.
- (3) 'E ngofua ke fokotu'u 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ha tu'unga 'o e tupu 'oku fakapotopoto.
- (4) 'Oku ala totongi 'a e tupu –
 - (a) mei he 'aho pe ko ia hili 'a e 'aho 'oku ngata ki ai; pea
 - (b) ki he lahi 'o e pa'anga 'oku te'eki ke totongi.
- (5) 'Oku lau 'a e fekau ko ia ko e kongā 'o e tu'utu'uni foaki.

51 Fotunga mo e kakano 'o e tu'utu'uni foaki

- (1) Kuo pau ke fakahoko 'a e tu'utu'uni foaki 'i he tohi, fakamo'oni hingoa ki ai 'a e taha fakatonutonu pe kau fakatonutonu pea tufa ki he fa'ahi taki taha.
- (2) Kapau 'oku tokolahi hake 'a e kau fakatonutonu 'i he taha, kuo pau ke fe'unga 'a e ngaahi fakamo'oni hingoa 'a e tokolahi ange 'o e kotoa 'o e kau memipa 'o e fakamaau'anga fakatonutonu, ka kuo pau ke fakaha 'a e 'uhinga 'oku 'ikai kau ai ha fakamo'oni hingoa.
- (3) Kuo pau ke fakaha 'e he tu'utu'uni –
 - (a) 'a e ngaahi 'uhinga 'a ia 'oku makatu'unga ai, tuku kehe kapau kuo felotoi 'a e ngaahi fa'ahi ke 'oua 'e 'oatu ha 'uhinga pe ko e tu'utu'uni ko ha tu'utu'uni 'i he ngaahi tu'unga kuo felotoi ki ai 'i he kupu 48; mo e
 - (b) 'aho mo e feitu'u 'o e fakatonutonu.
- (4) Kuo pau ke ngaue'aki 'a e kupu ni ki ha fakalelei pe ha faka'uhinga 'o ha tu'utu'uni 'i he kupu 53 pe ki ha tu'utu'uni foaki tanaki atu 'i he kupu 54.

52 Fakangata 'o e ngaahi hopo

- (1) 'Oku fakangata 'a e ngaahi hopo fakatonutonu 'e he tu'utu'uni foaki aofangatuku pe 'e ha tu'utu'uni 'o e fakamaau'anga fakatonutonu 'o fakataata ki he kupu si'i (2).
- (2) Kuo pau ke tuku atu 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ha tu'utu'uni ki hono fakangata 'o e ngaahi hopo fakatonutonu kapau –
 - (a) 'oku fakafoki 'e he taha 'eke 'ene 'eke, tuku kehe ka launga ai 'a e faka'iloa pea 'oku tali 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'oku 'i ai 'a e kaunga totonu ki ai 'a hono ma'u ha fakalelei aofangatuku 'o e maumau;
 - (b) kuo felotoi 'a e ngaahi fa'ahi ki hono fakangata 'o e ngaahi hopo; pe
 - (c) kuo pehe 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'oku 'ikai fiema'u pe lava ke hoko atu 'a e ngaahi hopo koe'uhi ko ha 'uhinga kehe.
- (3) 'Oku ngata 'a e mafai 'o e fakamaau'anga fakatonutonu 'i hono fakangata 'o e ngaahi hopo fakatonutonu, 'o fakataata ki he ngaahi kupu 53, 54 mo e 58(4).

53 Fakatonutonu mo e faka'uhinga'i 'o e tu'utu'uni foaki

- (1) 'E ngofua ki ha fa'ahi ke kole ki he fakamaau'anga fakatonutonu 'i loto 'i he 'aho 'e 30 mei hono ma'u 'o ha tu'utu'uni foaki, tuku kehe kapau kuo felotoi kehe ange 'a e ngaahi fa'ahi, ke –
 - (a) fakalelei ha ngaahi fehalaaki 'i he tu'utu'uni foaki 'o ha fika, ngaahi fehalaaki fakakalake pe taipe pe ha ngaahi fehalaaki 'oku natula tatau; pe
 - (b) 'oatu ha faka'uhinga ki ha me'a pe kongu pau 'o e tu'utu'uni foaki.

- (2) Kuo pau ki he fa'ahi 'oku ne fakahoko ha kole 'i he kupu si'i (1) ke ne fanongonongo 'a e kole ki he fa'ahi 'e taha.
- (3) Kapau 'oku pehe 'e he fakamaau'anga fakatonutonu kuo fakamo'oni'i 'a e kole, kuo pau ke ne fakahoko 'a e fakalelei pe 'oatu 'a e faka'uhinga 'i loto 'i he 'aho 'e 30 mei hono ma'u 'o e kole.
- (4) Kuo pau ke hoko ha faka'uhinga 'oku tuku atu 'i he kupu si'i (3) ko e kongā 'o e tu'utu'uni foaki.
- (5) 'E ngofua ke fakatonutonu 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ha fehalaaki 'o e fa'ahinga 'oku 'uhinga ki ai 'i he kupu si'i (1)(a) 'i he'ene fokotu'u pe 'a'ana 'i loto 'i he 'aho 'e 30 mei he 'aho 'o e tu'utu'uni foaki.
- (6) 'E ngofua ke fakaloloa 'e he fakamaau'anga fakatonutonu, kapau 'e fiema'u, 'a e vaha'ataimi 'i loto 'a ia kuo pau ke fakahoko ai ha fakatonutonu pe ha faka'uhinga.

54 Tu'utu'uni foaki tanaki atu

- (1) Tuku kehe ha felotoi kehe 'a e ngaahi fa'ahi, 'e ngofua ke kole 'e ha fa'ahi ki he fakamaau'anga fakatonutonu, 'i loto 'i he 'aho 'e 30 mei hono ma'u 'o e tu'utu'uni foaki, ke fakahoko ha tu'utu'uni foaki tanaki atu ki he ngaahi 'eke kuo fakahu atu ki he ngaahi hopo fakatonutonu ka kuo to'o mei he tu'utu'uni.
- (2) Kapau 'oku pehe 'e he fakamaau'anga fakatonutonu kuo fakamo'oni'i 'a e kole 'i he kupu si'i (1), kuo pau ke ne fakahoko 'a e tu'utu'uni foaki tanaki atu 'i loto 'i he 'aho 'e 60.
- (3) 'E ngofua ke fakaloloa 'e he fakamaau'anga fakatonutonu, kapau 'e fiema'u, 'a e vaha'ataimi 'i loto 'a ia kuo pau ke fakahoko ai ha tu'utu'uni foaki tanaki atu 'i he kupu si'i (2).

55 Ngaahi fakamole 'o e fakatonutonu

- (1) Koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e kupu 56 mo e 57, "**ngaahi fakamole 'o e fakatonutonu**" 'oku 'uhinga ia ki he –
 - (a) ngaahi totongi mo e ngaahi totongi fakamole 'o e kau fakatonutonu;
 - (b) ngaahi totongi mo e ngaahi totongi fakamole 'o ha sino fakatonutonu felave'i; mo e
 - (c) ngaahi totongi fakalao pe kehe 'o e ngaahi fa'ahi.
- (2) 'Oku kau 'i he lave ko ia 'a e ngaahi totongi 'o e pe felave'i mo ha ngaahi hopo ke tu'utu'uni ki he lahi 'o e ngaahi totongi 'o e fakatonutonu 'e ala ma'u.

56 Aleapau ke totongi 'a e ngaahi fakamole 'i ha me'a 'e hoko

Ko ha aleapau 'a ia 'oku pehe ke totongi 'e ha fa'ahi 'a e kotoa pe kongā 'o e ngaahi fakamole 'o e fakatonutonu 'i he'ene hoko 'oku toki 'aonga pe ia kapau 'oku fakahoko 'i he hili 'a e kamata 'o e maumau 'oku 'eke.

57 Tu'utu'uni 'o e ngaahi fakamole

- (1) 'E ngofua ke fakahoko 'e he fakamaau'anga fakatonutonu ha tu'utu'uni ke vahe'i 'a e ngaahi fakamole 'o e fakatonutonu 'i he vaha'a 'o e ngaahi fa'ahi, 'o fakataau ki ha aleapau 'a e ngaahi fa'ahi.
- (2) Tuku kehe ka felotoi kehe ange 'a e ngaahi fa'ahi, kuo pau ke tu'utu'uni foaki 'a e fakamaau'anga ki he ngaahi fakamole 'o makatu'unga 'i he 'uhinga angamaheni 'oku totonu ke fakahoko 'a e ngaahi fakamole 'o hange pe ko ia 'e hoko, tuku kehe kapau 'oku ha mai ki he fakamaau'anga 'oku 'ikai ke taau eni 'i he ngaahi tu'unga ko ia 'o felave'i ki he kotoa pe kongā 'o e ngaahi fakamole.

KONGA 9 – TANGI KOE'UHI KO E TU'UTU'UNI FOAKI**58 Tohi kole ke tuku mavahe ko e tangi makehe koe'uhi ko e tu'utu'uni foaki fakatonutonu**

- (1) 'E ngofua ke fakahoko ha tangi ki ha fakamaau'anga koe'uhi ko ha tu'utu'uni fakatonutonu 'aki pe ha tohi kole ke tuku mavahe 'o fakataau ki he kupu si'i (2) mo e (3).
- (2) 'E ngofua ke tuku mavahe 'e he fakamaau'anga 'a e tu'utu'uni foaki fakatonutonu kapau –
 - (a) 'oku 'oatu 'e he fa'ahi 'oku ne fakahoko 'a e tohi kole ha fakamo'oni –
 - (i) na'e 'ikai malava 'e ha fa'ahi ki he aleapau fakatonutonu 'oku 'uhinga ki ai 'i he kupu 8 'o fakahoko fatongia; pe ko e aleapau 'oku lave ki ai 'oku 'ikai fakalao ia 'i he lao 'a ia kuo fili ki ai 'a e ngaahi fa'ahi pe, ko e 'ikai fakaha ia, 'i he ngaahi lao 'o Tonga;
 - (ii) na'e 'ikai 'oatu ki he fa'ahi 'oku ne fakahoko 'a e tohi kole ha fanongonongo totonu 'o e fokotu'u 'o ha taha fakatonutonu pe ko e ngaahi hopo fakatonutonu pe na'e 'ikai lava ke fakahu atu 'ene tafa'aki;
 - (iii) 'oku fekau'aki 'a e tu'utu'uni foaki ki ha maumau na'e 'ikai 'amanaki ki ai pe na'e 'ikai hoko 'i loto 'i he ngaahi tu'unga 'o e fokotu'u atu ki he fakatonutonu, pe kau ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke kau 'i he fokotu'u ki he fakatonutonu, ka kuo pau, kapau 'e lava ke fakamavahe 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi me'a kuo fokotu'u ki he fakatonutonu mei he ngaahi me'a ko ia kuo 'ikai fokotu'u atu, ko e kongā pe ko ia

'o e tu'utu'uni 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi me'a na'e 'ikai fokotu'u ki he fakatonutonu 'e ngofua ke tuku mavahe; pe

- (iv) ko e fa'unga 'o e fakamaau'anga fakatonutonu pe ko e ngaue 'a e fakatonutonu na'e 'ikai tatau mo e felotoi 'a e ngaahi fa'ahi, tuku kehe kapau na'e fepaki 'a e felotoi ko ia mo ha tu'utu'uni 'o e Lao ni 'a ia 'oku 'ikai lava 'a e ngaahi fa'ahi ke mavahe mei ai, pe, ka 'ikai fakahoko 'a e felotoi ko ia, na'e 'ikai fakatatau ki he Lao ni; pe
- (b) 'oku 'ilo 'e he fakamaau'anga –
- (i) 'oku 'ikai lava ke fakalelei 'a e tefito 'o e maumau 'aki 'a e fakatonutonu 'i he ngaahi lao 'o Tonga; pe
- (ii) 'oku fepaki 'a e tu'utu'uni foaki mo e tu'utu'uni ngaue 'o Tonga.
- (3) 'E 'ikai ngofua ke fakahoko ha tohi kole ki ha tuku mavahe hili ha 'osi 'a e mahina 'e tolu mei he 'aho na'e ma'u ai 'e he fa'ahi 'oku ne fakahoko 'a e tohi kole 'a e tu'utu'uni foaki pe, kapau kuo fakahoko ha kole 'i he kupu 53 mo e 54, mei he 'aho 'a ia na'e tuku atu ai 'e he fakamaau'anga fakatonutonu 'a e kole ko ia.
- (4) 'E ngofua ki he fakamaau'anga, 'i hano kole ke tuku mavahe ha tu'utu'uni foaki, kapau 'e totonu pea kuo kole ia 'e ha fa'ahi, ke ta'ofi fakataimi 'a e ngaahi hopo ki he tuku mavahe ki ha vaha'ataimi kuo ne tu'utu'uni koe'uhi ke 'oatu ki he fakamaau'anga fakatonutonu ha faingamalie ke hoko atu 'a e ngaahi hopo fakatonutonu pe ke fakahoko ha ngaue kehe 'a ia 'i he vakai 'a e fakamaau'anga fakatonutonu te ne tamate'i 'a e ngaahi 'uhinga ki hano tuku mavahe.

KONGA 10 – TALI MO E FAKAHOKO 'O E NGAHI TU'UTU'UNI FOAKI

59 Tali mo e fakahoko 'o ha tu'utu'uni foaki

- (1) Kuo pau ko e tu'utu'uni foaki fakatonutonu, 'o tatau ai pe pe ko fe 'a e fonua na'e fakahoko ai, ke tali ia 'oku ne ha'i pea, 'i ha tohi kole 'i he tohi ki he fakamaau'anga, kuo pau ke fakahoko 'o fakatatau ki he kupu ni mo e kupu 60.
- (2) Kuo pau ko e tohi kole ki hono tali mo e fakahoko 'o ha tu'utu'uni foaki fakatonutonu ke fakahoko ia 'o 'ikai toe tomui ange 'i he ta'u 'e ono mei he 'aho 'o e tu'utu'uni.
- (3) Kuo pau ki he fa'ahi 'oku fakafalala ki ha tu'utu'uni foaki pe kole ki hono fakahoko ke ne 'oatu 'a e tatau mo'oni 'o e tu'utu'uni foaki pe ko ha tatau 'o ia.
- (4) 'E ngofua ke kole 'e he fakamaau'anga kapau 'oku 'ikai fakahoko 'a e tu'utu'uni foaki 'i he lea faka-Pilitania, ke 'oatu 'e he fa'ahi ha fakatonu lea 'o ia.

60 Ngaahi tu'unga ke 'ikai tali pe fakahoko ha tu'utu'uni foaki

- (1) 'E ngofua ke 'ikai tali pe fakahoko 'e he fakamaau'anga ha tu'utu'uni foaki fakatonutonu, 'o tatau pe ko fe 'a e fonua 'a ia na'e fakahoko ai, kapau pe –
- (a) 'i hono kole 'e he fa'ahi 'a ia 'oku tangi fekau'aki mo ia, kapau 'e 'oatu 'e he fa'ahi ko ia 'a e fakamo'oni ki he fakamaau'anga 'oku 'oatu ki ai 'a e 'eke ke tali mo fakahoko –
- (i) na'e 'ikai malava ke ne fakahoko; pe ko e alepau ko ia 'oku 'ikai fakalao ia 'i he lao 'a ia kuo fili ki ai 'a e ngaahi fa'ahi pe, ko e 'ikai fakaha ia, 'i he lao 'o e fonua na'e fakahoko ai 'a e tu'utu'uni;
- (ii) na'e 'ikai 'oatu ki he fa'ahi 'a ia 'oku tangi fekau'aki mo ia ha fanongonongo totonu 'o e fokotu'u 'o ha taha fakatonutonu pe ko e ngaahi hopo fakatonutonu pe na'e 'ikai lava ke fakahu atu 'ene tafa'aki;
- (iii) 'oku fekau'aki 'a e tu'utu'uni foaki ki ha maumau na'e 'ikai 'amanaki ki ai pe na'e 'ikai hoko 'i loto 'i he ngaahi tu'unga 'o e fokotu'u atu ki he fakatonutonu, pe kau ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke kau 'i he fokotu'u ki he fakatonutonu, ka kuo pau, kapau 'e lava ke fakamavahe 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi me'a kuo fokotu'u ki he fakatonutonu mei he ngaahi me'a ko ia kuo 'ikai fokotu'u atu, ko e kongu pe ko ia 'o e tu'utu'uni 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni foaki ki he ngaahi me'a na'e fokotu'u ki he fakatonutonu 'e ngofua ke tali mo fakahoko;
- (iv) ko e fa'unga 'o e fakamaau'anga fakatonutonu pe ko e founa ngaue 'a e fakatonutonu na'e 'ikai tatau mo e felotoi 'a e ngaahi fa'ahi pe, ka 'ikai fakahoko 'a e felotoi ko ia, na'e 'ikai fakatatau ki he Lao 'a e fonua na'e fakahoko ai 'a e fakatonutonu; pe
- (v) 'oku te'eki ke ha'i 'e he tu'utu'uni foaki 'a e ngaahi fa'ahi pe kuo tuku mavahe pe ta'ofi fakataimi 'e ha fakamaau'anga 'o e fonua 'a ia, pe ko e lao ko ia, na'e fakahoko ai 'a e tu'utu'uni foaki; pe
- (b) 'oku 'ilo 'e he fakamaau'anga –
- (i) 'oku 'ikai lava ke fakalelei 'a e tefito 'o e maumau 'aki 'a e fakatonutonu 'i he ngaahi lao 'o Tonga; pe
- (ii) 'oku fepaki 'a e tu'utu'uni foaki ki hono tali mo ngaue'aki mo e tu'utu'uni ngaue 'o Tonga.
- (2) Kapau kuo fakahoko ha tohi kole ki hono tuku mavahe pe toloi fakataimi ha tu'utu'uni ki ha fakamaau'anga 'oku 'uhinga ki ai 'i he kupu si'i (1)(a)(v), 'e ngofua ki he fakamaau'anga kuo 'oatu ki ai 'a e 'eke ke tali mo fakahoko, kapau 'oku ne pehe 'oku totonu, ke ne toloi 'ene tu'utu'uni pea 'e ngofua foki, 'i ha tohi kole 'a e fa'ahi 'oku ne 'eke 'a e tali pe fakahoko 'o e tu'utu'uni, ke tu'utu'uni ke 'oatu 'e he fa'ahi 'e taha 'a e malu'i totonu.

61 Fakamo'oni 'o e ngaahi tu'utu'uni foaki mo e ngaahi aleapau fakatonutonu

- (1) 'I ha ngaahi hopo 'a ia 'oku 'eke ai 'e ha fa'ahi 'a hono fakahoko 'o ha tu'utu'uni foaki koe'uhi ko e Konga ni, kuo pau ke ne 'oatu ki he fakamaau'anga 'a e –
 - (a) tatau totonu mo'oni 'o e tu'utu'uni foaki pe ko ha tatau totonu kuo fakamo'oni'i; mo e
 - (b) tatau mo'oni 'o e aleapau fakatonutonu 'a ia 'oku pehe na'e fakahoko mei ai 'a e tu'utu'uni pe ko ha tatau totonu kuo fakamo'oni'i.
- (2) Koe'uhi ko e taumu'a 'o e kupu si'i (1), kuo pau ke lau kuo fakamo'oni'i totonu ha tu'utu'uni foaki, pea kuo pau ke lau kuo fakamo'oni'i totonu ha tatau 'o e tu'utu'uni pe aleapau, kapau –
 - (a) 'oku pehe kuo fakapapau'i pe fakamo'oni'i, ko e ha pe me'a 'e hoko, 'e ha taha fakatonutonu pe, kapau ko e taha fakatonutonu ko ha fakamaau'anga, 'e ha 'ofisa 'o e fakamaau'anga ko ia, pea 'oku te'eki ai ke fakaha ki he fakamaau'anga na'e 'ikai fakapapau'i pe fakamo'oni'i ia; pe
 - (b) kuo fakapapau'i pe fakamo'oni'i kehe ange ki he fiemalie 'a e fakamaau'anga.
- (3) Kapau ko e tohi ngaue pe konga 'o e tohi ngaue 'oku 'oatu 'i he kupu si'i (1) 'oku tohi ia 'i ha lea kehe ange mei he faka-Pilitania, kuo pau ke 'oatu fakataha mo e tohi ngaue ha fakatonu lea, 'i he lea faka-Pilitania, 'o e tohi ngaue pe ko e konga ko ia, ko e ha pe me'a 'e hoko, 'a ia kuo fakamo'oni'i ko e fakatonu lea totonu.
- (4) Koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e kupu si'i (3), kuo pau ke fakamo'oni'i ha fakatonu lea 'e ha fakafofonga fakatipilometika pe fakafofonga konisela ki Tonga 'o e fonua 'a ia na'e fakahoko ai 'a e tu'utu'uni pe 'i ha founa kehe ki he fiemalie 'a e fakamaau'anga.
- (5) Ko ha tohi ngaue kuo 'oatu ki ha fakamaau'anga 'o fakatatau ki he kupu ni, 'i hono 'oatu pe, 'e ala tali ia 'e he fakamaau'anga ko e fakamo'oni 'o e ngaahi me'a 'a ia 'oku felave'i mo ia.

KONGA 11 – ME'A KEHEKEHE

62 Ngaahi Tu'utu'uni

'E ngofua ki he Minisita 'i he loto ki ai 'a e Kapineti ke ne fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ki hono fakahoko taau mo fe'unga 'o e Lao ni.

Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho **10** 'o **Tisema** 2020.

TEPILE

Konivesio ki hono Tali mo e Fakahoko 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu Muli (1958)**'Atikolo I**

1. Kuo pau ke ngaue'aki 'a e Konivesio ko eni ki hono tali mo e fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni fakatonutonu 'oku fakahoko 'i he mafai 'o ha Fonua 'o kehe ange mei he Fonua 'oku 'eke ai 'a hono tali mo e fakahoko 'o e tu'utu'uni ko ia, pea tupu ai ha faikehekehe 'o ha ni'ihi, 'o tatau ai pē pe fakaesino pe fakalao. Kuo pau ke toe ngaue'aki eni ki he ngaahi tu'utu'uni fakatonutonu 'oku 'ikai ke lau ko ha ngaahi tu'utu'uni fakalotofonua 'i he Fonua 'a ia 'oku 'eke ai 'a hono tali mo e fakahoko.
2. Kuo pau ke kau 'i he ngaahi lea "ngaahi tu'utu'uni fakatonutonu" 'o 'ikai ngata pē 'i he ngaahi tu'utu'uni 'oku fakahoko 'e he kau fakatonutonu kuo fokotu'u ki he hopo taki taha kae kau atu foki mo ia 'oku fakahoko 'e he ngaahi sino fakatonutonu tu'uma'u 'a ia kuo fakahu atu 'e he ngaahi fa'ahi.
3. 'I he fakamo'oni hingoa, tali pe ngaue'aki 'a e Konivesio ko eni, pe fakaha 'a hono ngaue'aki 'i he 'atikolo X, 'e ngofua ki ha Fonua 'o makatu'unga 'i he fengaue'aki ke ne fakaha te ne toki ngaue'aki pē 'a e Konivesio ki hono tali mo e fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni 'oku fakahoko 'i he fonua 'o ha Fonua Aleapau kehe. 'E toe ngofua ke ne fakaha te ne toki ngaue'aki pē 'a e Konivesio ki ha ngaahi faikehekehe 'oku tupu mei ha ngaahi vā fakalao, 'o tatau ai pē pe 'i ha aleapau pe 'ikai, 'a ia 'oku lau 'oku fakakomesiale 'i he lao fakafonua 'o e Fonua 'oku ne fakahoko 'a e fakaha ko ia.

'Atikolo II

1. Kuo pau ke tali 'e he Fonua Aleapau taki taha ha aleapau 'i he tohi 'a ia 'oku felotoi ai 'a e ngaahi fa'ahi ke fakahu atu ki he fakatonutonu 'a e kotoa pe ni'ihi 'o e ngaahi faikehekehe 'a ia kuo tupu pe malava ke tupu 'ia kinautolu 'o fekau'aki mo ha vā fakalao kuo fakamahino, 'o tatau ai pē pe 'i ha aleapau pe 'ikai, 'o felave'i mo ha me'a 'oku malava ke fakalelei'i 'aki 'a e fakatonutonu.
2. Kuo pau ke kau 'i he kupu'i lea "aleapau 'i he tohi" ha kupu fakatonutonu 'i ha aleapau pe ha aleapau fakatonutonu, 'o fakamo'oni hingoa ki ai 'a e ngaahi fa'ahi pe fakakau 'i ha fakafetongi 'o e ngaahi tohi pe telekalama.
3. Kuo pau ki he fakamaau'anga 'o ha Fonua Aleapau, 'i he taimi 'oku 'oatu ki ai ha 'eke 'o fekau'aki mo ha me'a na'e 'osi felotoi ki ai 'a e ngaahi fa'ahi 'i loto 'i he 'uhinga 'o e 'atikolo ko eni, 'i he kole ha taha 'o e ngaahi fa'ahi, ke 'ave 'a e ngaahi fa'ahi ki he fakatonutonu, tuku kehe ka 'oku ne pehe 'oku ta'e'aonga mo ta'efakalao, 'ikai ngaue'aki pe 'ikai malava ke fakahoko 'a e aleapau felave'i.

‘Atikolo III

Kuo pau ke tali ‘e he Fonua Aleapau taki taha ‘a e ngaahi tu’utu’uni fakatonutonu ke fakalao pea fakahoko ia ‘o fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni ‘o e founa ngaue ‘a e mafai ‘oku makatu’unga ai ‘a e tu’utu’uni, ‘i he ngaahi tu’unga ‘oku fokotu’u atu ‘i he ngaahi ‘atikolo ko eni. Kuo pau ke ‘ikai hilifaki mamafa ange ha ngaahi tu’unga pe ngaahi totongi (fees) pe ngaahi totongi (charges) ma’olunga ange ki hono tali pe fakahoko ‘o e ngaahi tu’utu’uni fakatonutonu ‘a ia ‘oku ngaue’aki ki ai ‘a e Konivesio ko eni ‘i he me’a ‘oku hilifaki ki hono tali pe fakahoko ‘o e ngaahi tu’utu’uni fakatonutonu fakalotofonua.

‘Atikolo IV

1. Koe’uhi ke ma’u ‘a e tali mo e fakahoko ‘a ia ‘oku hā ‘i he ‘atikolo kimu’a, kuo pau ki he fa’ahi ‘oku kole ki hono tali mo e fakahoko, ‘i he taimi ‘o e tohi kole, ke ‘oatu ‘a e:
 - (a) Tatau totonu ‘o e tu’utu’uni kuo fakapapau’i pe ha tatau ‘o ia kuo fakamo’oni’i;
 - (b) Aleapau totonu ‘oku lave ki ai ‘i he ‘atikolo II pe ha tatau ‘o ia kuo fakamo’oni’i.
2. Kapau ‘oku ‘ikai fakahoko ‘a e tu’utu’uni pe aleapau ‘i he lea faka’ofisiale ‘o e fonua ‘oku makatu’unga ai ‘a e tu’utu’uni, kuo pau ke ‘oatu ‘e he fa’ahi ‘oku kole ‘a hono tali mo e fakahoko ‘o e tu’utu’uni ha fakatonu lea ‘o e ngaahi tohi ngaue ko eni ki he lea ko ia. Kuo pau ke fakamo’oni’i ‘a e fakatonu lea ko ia ‘e ha taha fakatonu lea faka’ofisiale pe kuo fuakava pe ‘e ha fakafofonga fakatipilometika pe konisela.

‘Atikolo V

1. ‘E ngofua ke ‘ikai tali pe fakahoko ha tu’utu’uni, ‘i hono kole ‘e he fa’ahi ‘a ia ‘oku tangi fekau’aki mo ia, kapau ‘e ‘oatu ‘e he fa’ahi ko ia ‘a e fakamo’oni ki he ma’u mafai pule ‘a ia na’e ‘oatu ki ai ‘a e ‘eke ke tali mo fakahoko:
 - (a) Ko e ngaahi fa’ahi ki he aleapau ‘oku lave ki ai ‘i he ‘atikolo II ‘i he lao ‘a ia kuo fili ki ai ‘a e ngaahi fa’ahi na’e ‘ikai malava ke ne fakahoko, pe ko e aleapau ko ia ‘oku ‘ikai fakalao ia ‘i he lao ‘a ia kuo fili ki ai ‘a e ngaahi fa’ahi pe, ko e ‘ikai fakaha ia, ‘i he lao ‘o e fonua na’e fakahoko ai ‘a e tu’utu’uni; pe
 - (b) Na’e ‘ikai ‘oatu ki he fa’ahi ‘a ia ‘oku tangi fekau’aki mo ia ha fanongonongo totonu ‘o e fokotu’u ‘o ha taha fakatonutonu pe ko e ngaahi hopo fakatonutonu pe na’e ‘ikai lava ke fakahu atu ‘ene tafa’aki; pe
 - (c) ‘Oku fekau’aki ‘a e tu’utu’uni ki ha maumau na’e ‘ikai ‘amanaki ki ai pe na’e ‘ikai hoko ‘i loto ‘i he ngaahi tu’unga ‘o e fokotu’u atu ki he fakatonutonu, pe kau ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke kau ‘i he fokotu’u ki he fakatonutonu, ka kuo pau, kapau ‘e lava ke fakamavahe ‘a e ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi me’a kuo fokotu’u ki he fakatonutonu mei he ngaahi me’a ko ia kuo ‘ikai fokotu’u atu, ko e konga pe ko ia ‘o e tu’utu’uni ‘a ia

- 'oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi me'a na'e fokotu'u ki he fakatonutonu 'e ngofua ke tali mo fakahoko;
- (d) ko e fa'unga 'o e fakamaau'anga fakatonutonu pe ko e founa ngaue 'a e fakatonutonu na'e 'ikai tatau mo e felotoi 'a e ngaahi fa'ahi pe, ka 'ikai fakahoko 'a e felotoi ko ia, na'e 'ikai fakatatau ki he lao 'a e fonua na'e fakahoko ai 'a e fakatonutonu; pe
- (e) 'oku te'eki ke ha'i 'e he tu'utu'uni 'a e ngaahi fa'ahi pe kuo tuku mavahe pe ta'ofi fakataimi 'e ha ma'u mafai fe'unga 'o e fonua 'a ia, pe ko e lao ko ia, na'e fakahoko ai 'a e tu'utu'uni.
2. 'E ngofua ke 'ikai tali mo fakahoko ha tu'utu'uni fakatonutonu kapau 'oku 'ilo 'e he ma'u mafai fe'unga 'i he fonua 'oku 'eke ai 'a hono tali mo e fakahoko –
- (a) 'oku 'ikai lava ke fakalelei 'a e tefito 'o e maumau 'aki 'a e fakatonutonu 'i he lao 'o e fonua ko ia; pe
- (b) 'oku fepaki 'a hono tali pe fakahoko 'o e tu'utu'uni ki he tu'utu'uni ngaue fakapule'anga 'o e fonua ko ia.

'Atikolo VI

Kapau kuo fakahoko ha tohi kole ki hono tuku mavahe pe fakataimi 'o e tu'utu'uni ki ha ma'u mafai fe'unga 'oku lave ki ai 'a e 'atikolo V(1)(e), 'e ngofua ki he ma'u mafai 'a ia 'oku kole ki ai 'a e tu'utu'uni 'oku makatu'unga ai 'a e kole, kapau 'oku ne pehe 'oku taau, ke toloi 'a e tu'utu'uni ki hono fakahoko 'a e tu'utu'uni pea 'e toe ngofua, 'i he tohi kole 'a e fa'ahi 'oku ne 'eke 'a e fakahoko 'o e tu'utu'uni, ke ne tu'utu'uni ki he fa'ahi 'e taha ke 'oatu 'a e malu'i fe'unga.

'Atikolo VII

1. Kuo pau ke 'ikai uesia 'e he ngaahi tu'utu'uni 'o e Konivesio lolotonga 'a e 'aonga fakalao 'o e ngaahi aleapau fakatokolahi pe fakafa'ahi ua 'oku felave'i mo hono tali mo fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni fakatonutonu kuo kau atu ki ai 'a e ngaahi Fonua Aleapau pe to'o mei ha fa'ahi fekau'aki ha totonu 'oku ne ma'u ke faka'ataa ia mei ha tu'utu'uni fakatonutonu 'i he founa pea ki he ngata'anga 'oku fakangofua 'e he lao pe ko e ngaahi talite 'o e fonua 'oku makatu'unga ai 'a e kole ki he tu'utu'uni ko ia.
2. Kuo pau ko e Geneva Protocol on Arbitration Clauses 'o e 1923 mo e Geneva Convention on the Execution of Foreign Arbitral Awards 'o e 1927 'oku ngata 'a hono ngaue'aki 'i he vaha'a 'o e ngaahi Fonua Aleapau 'i hono ha'i fakalao kinautolu pea ki he tu'unga 'oku ha'i fakalao ai kinautolu, 'e he Konivesio ko eni.

'Atikolo VIII

1. Kuo pau ke 'ataa 'a e Konivesio ko eni 'o a'u ki he 'aho 31 'o Tisema 1958 ki ha fakamo'oni hingoa ke fakafofonga'i ha Memipa 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha pea mo toe fakafofonga'i ha Fonua kehe 'a ia kuo hoko pe 'e hoko ko ha memipa 'o ha sino makehe 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha, pe kuo hoko pe 'e hoko ko ha

fa'ahi ki he Lao 'o e Fakamaau'anga Fakavaha'apule'anga, pe ha Fonua kehe kuo 'oatu ki ai ha fakaafe mei he Fakataha'anga Lahi 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha.

2. Kuo pau ke tali 'a e Konivesio ko eni pea kuo pau ke fakahu atu 'a hono tali ki he Sekelitali-Seniale 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha.

'Atikolo IX

1. Kuo pau ke 'ataa ke ngaue'aki 'a e Konivesio ko eni ki he ngaahi Fonua kotoa 'oku lave ki ai 'a e 'atikolo VIII.
2. Kuo pau ke kamata lau 'a hono ngaue'aki 'i he fakahu atu ha tohi 'o e ngaue'aki ki he Sekelitali-Seniale 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha.

'Atikolo X

1. 'E ngofua ki ha Fonua, 'i he taimi 'o e fakamo'oni hingoa, tali pe ngaue'aki, ke fakaha kuo pau ke ngaue'aki 'a e Konivesio ko eni ki he kotoa pe ni'ihi 'o e ngaahi fonua ki he ngaahi vā fakavaha'apule'anga 'oku ne tokangaekina. Kuo pau ke kamata ngaue'aki 'a e fakaha ko ia 'i he taimi 'oku kamata ngaue'aki ai 'a e Konivesio ma'ae Fonua felave'i.
2. 'I ha fa'ahinga taimi pē mei ai kuo pau ke fanongonongo 'a e ngaue'aki ko ia 'o fakatu'asila ki he Sekelitali-Seniale 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha pea kuo pau ke kamata ngaue'aki hili 'a e 'aho 'e hivanoa mei he 'aho na'e ma'u ai 'e he Sekelitali-Seniale 'a e fanongonongo ko eni, pe mei he 'aho na'e kamata ngaue'aki ai 'a e Konivesio 'e he Fonua felave'i, pe ko fē pē na'e hoko kimui ange.
3. 'I he'ene fekau'aki mo e ngaahi fonua 'oku te'eki ke ngaue'aki ki ai 'a e Konivesio ko eni 'i he taimi 'o e fakamo'oni hingoa, tali pe ngaue'aki, kuo pau ke fakatokanga'i ange 'e he Fonua taki taha 'a e malava ke fakahoko 'a e ngaahi founa 'e fiema'u koe'uhi ke fakaa'u ai 'a hono ngaue'aki 'o e Konivesio ko eni ki he ngaahi fonua ko ia, 'o fakatau, 'i hano fiema'u ki ha ngaahi 'uhinga fakakonisitutone, 'a e loto ki ai 'a e ngaahi Pule'anga 'o e ngaahi fonua ko ia.

'Atikolo XI

Kapau ko ha Fonua 'oku pule'anga fakatahataha (federal) pe 'ikai fakatahataha, kuo pau ke ngaue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni –

- (a) 'I he'ene fekau'aki mo e ngaahi 'atikolo ko ia 'o e Konivesio ko eni 'oku fakakau 'i he mafai fakalao 'o e ma'u mafai fakatahataha (federal), kuo pau ke tatau pē 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga fakatahataha (federal) 'i he tu'unga ko ia mo ia 'o e ngaahi Fonua Alepau 'oku 'ikai ko ha ngaahi Pule'anga fakatahataha (federal);
- (b) 'I he'ene fekau'aki mo e ngaahi 'atikolo ko ia 'o e Konivesio ko eni 'oku fakakau 'i he mafai fa'u lao 'o e ngaahi pule'anga pe vahefonua 'a ia 'oku 'ikai, 'i he malumalu

‘o e fa’unga fakakonisitutone ‘a e pule’anga fakatahataha (federal), ha’i fakalao kinautolu ke nau fakahoko ha ngaue fa’u lao, kuo pau ke ‘omai ‘e he Pule’anga fakatahataha (federal) ‘a e ngaahi ‘atikolo ko ia fakataha mo ha fokotu’u lelei ke fanongonongo ki he ngaahi ma’u mafai felave’i ‘o e ngaahi fonua pe vahefonua ‘i he vave taha ‘e ala lava;

- (c) Kuo pau ki ha Fa’ahi Pule’anga fakatahataha (federal) ki he Konivesio ko eni ke, ‘i he kole ‘a ha Fonua Aleapau kehe ‘a ia ‘oku ‘oatu ‘o fakafou ‘i he Sekelitali-Seniale ‘o e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha, ‘oatu ha tohi ngaue ‘o e lao mo e founa ngaue ‘a e pule’anga fakatahataha (federal) mo hono ngaahi ‘iuniti fakavahefonua ‘o felave’i mo ha tu’utu’uni pau ‘o e Konivesio ko eni, ‘o fakaha ai ‘a e ngata’anga ‘o hono ngaue’aki ‘a e tu’utu’uni ko ia ‘i ha ngaue fa’u lao pe ngaue kehe.

‘Atikolo XII

1. Kuo pau ke kamata ngaue’aki ‘a e Konivesio ko eni ‘i he hili ‘a e ‘aho ‘e hivanoa mei he ‘aho na’e fakahu atu ai ‘a e tohi fakamo’oni pe tali hono tolu.
2. Ko e Fonua taki taha ‘oku ne tali pe ngaue’aki ‘a e Konivesio ko eni hili ‘a hono fakahu atu ‘a e tohi fakamo’oni ‘o e tali pe ngaue’aki hono tolu, kuo pau ke kamata ngaue’aki ‘a e Konivesio ko eni ‘i he hili ‘a e ‘aho ‘e hivanoa mei hono fakahu atu ‘e he Fonua ko ia ‘a ‘ene tohi fakamo’oni ‘o e tali pe ngaue’aki.

‘Atikolo XIII

1. ‘E ngofua ki ha Fonua Aleapau ke ne fakata’e’aonga’i ‘a e Konivesio ko eni ‘aki ha fanongonongo tohi ki he Sekelitali-Seniale ‘o e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha. Kuo pau ke kamata ngaue’aki ‘a hono fakata’e’aonga ko eni hili ha ta’u ‘e taha mei he ‘aho na’e ma’u ai ‘e he Sekelitali-Seniale ‘a e fanongonongo.
2. ‘E ngofua ki ha Fonua kuo ne fakahoko ha fakaha pe fanongonongo ‘i he ‘atikolo X, ‘i ha fa’ahinga taimi pē hili ia, ‘i ha fanongonongo ki he Sekelitali-Seniale ‘o e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha, ke fakaha kuo pau ke ngata ‘a hono ngaue’aki ‘o e Konivesio ko eni ki he fonua felave’i hili ha ta’u ‘e taha mei he ‘aho na’e ma’u ai ‘e he Sekelitali-Seniale ‘a e fanongonongo.
3. Kuo pau ke hokohoko atu pē ‘a hono ngaue’aki ‘a e Konivesio ko eni ki he ngaahi tu’utu’uni fakatonutonu ‘o fekau’aki mo e ngaahi hopo ki hono tali pe ngaue’aki ‘a ia kuo kamata kimu’a ‘a e kamata ngaue’aki ‘o e fakata’e’aonga.

‘Atikolo XIV

Kuo pau ke ‘ikai ‘i ai ha totonu ha Fonua Aleapau ke ne faka’ataa ia mei he Konivesio lolotonga ‘o fekau’aki mo e ngaahi Fonua Aleapau kehe tuku kehe kapau ‘oku ‘i he tu’unga ‘oku pau pē ‘iate ia ke ne ngaue’aki ‘a e Konivesio.

‘Atikolo XV

Kuo pau ke fanongonongo 'e he Sekelitali-Seniale 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he ngaahi Fonua 'oku fakakau 'i he 'atikolo VIII 'a e ngaahi me'a ni –

- (a) Ngaahi fakamo'oni hingoa mo e ngaahi tali 'o fakataata ki he 'atikolo VIII;
- (b) Ngaue'aki 'o fakataata ki he 'atikolo IX;
- (c) Ngaahi fakaha mo e ngaahi fanongonongo 'i he 'atikolo I, X and XI;
- (d) Ko e 'aho 'oku kamata ngaue'aki ai 'a e Konivesio ko eni 'o fakataata ki he 'atikolo XII;
- (e) Ngaahi fakata'e'aonga mo e ngaahi fanongonongo 'o fakataata ki he 'atikolo XIII.

'Atikolo XVI

1. Ko e Konivesio ko eni, 'a ia kuo pau ke falala'anga tatau ai 'a e ngaahi tohi 'i he lea faka-Siaina, faka-Pilitania, faka-Falanise, faka-Lūsia mo e lea faka-Sepeni, kuo pau ke tauhi 'i he tauhi'anga tohi fakapule'anga 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha.
2. Kuo pau ke 'ave 'e he Sekelitali-Seniale 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ha tatau kuo fakamo'oni 'i 'o e Konivesio ko eni ki he ngaahi Fonua 'oku fakakau 'i he 'atikolo VIII.